

БІРІНШІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХИ ЖЕЛІЛІК ЖУРНАЛ

№3 (03) 2017

NDH DIGEST

ПЕРВЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ СЕТЕВОЙ ЖУРНАЛ

Ерте ортағасырлардағы Қазақстан тарихы:
ТҮРКІ ДӘУІРІНЕН ОҒЫЗДАРҒА ДЕЙІН

Ранний средневековый период Казахстана:
ОТ ТЮРКОВ ДО ОГУЗОВ

МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ

№3 (03) 2017

4	Тюркский каганат и его наследники	38	Государство Карлуков
4	Возникновение и история Тюркского Каганата	42	Ашина – Көкбөрі (429-460 жылдар шамасы)
10	Западно-тюркский Каганат	48	Государство Огузов
14	Ел төресі – Құтылығ	50	Ортағасырлық тайпалардың мәдениеті (VI-XIII ғ.ғ.)
22	Тюркешский Каганаті	54	Социально-экономические отношения и культура древних тюрков
24	Восточно-тюркский Каганат	60	Қойшығара Салғараұлы: «XXI ғасыр – түріктің ғасыры болады»
28	Қаржаубай Сартқожаұлы: Түркі жазуының музейі әлемде бізде ғана бар		

Уважаемые читатели!

В этом месяце NDH digest выпускает журнал, который охватывает средне-вековый период истории Казахстана: от тюрков до кыпчаков.

Материал, представленный в журнале, раскрывает новые страницы в истории образования Тюркского каганата. Легенды переплетаются с реально доказанными фактами, и таким образом находится истина.

В казахской культуре важное место занимает образ волка, волчицы. Предком тюрков называют Ашину. Гумилев Л.Н. считал, что этимология имени состоит из китайско-монгольского словосочетания «Благородный волк», где А – из китайского языка обозначает «благородство», а Шина на монгольском языке обозначает «волк».

Обобщая разные легенды, можно вычленить общее: тюрки были разбиты врагами, некоторое время были подданными жужаней – на Алтае они стали добывать железо для них, и в результате достигли успехов в обработке этого металла.

Дальнейшая история Тюркского каганата состоит из смены каганов, и конфликтов, возникающих на их фоне, сражений между странами и заключений союзов. У тюрков были тесные политические отношения с Китаем, Персией, Византией, но другие случаи могли ввергнуть их в состояние войны.

В 603 году умирает Кара Чурин Тюрк, и это приводит к распаду Тюркского каганата. В Восточной части воцарился его соперник Жангар, в западной – Таман, правнук Чурина Тюрка.

У тюрков была своя культура и обычаи, которые отличали их от других народов, и создавали особый тип мышления. Нового кагана поднимали на кошме и девять раз носили по кругу по направлению движения солнца.

Тюрки жили большими патриархальными семьями, которые объединялись в рода. Рода объединялись в племена, и каждая семья, род, племя имели свою территорию для кочевий.

Тюрки исповедовали тенгрианство, а их божеством был Кок Тенгри. Женским божеством, покровительницей домашнего очага и детей считалась Умай.

Таким образом, журнал с выпуском «Средневековый период истории Казахстана: от тюрков до кыпчаков» охватывает богатый разносторонний материал, который позволяет по-новому с интересом взглянуть на нашу историю.

Мы надеемся, наш журнал будет интересен всем казахстанцам, а также найдет отклик за рубежом, так как издание имеет своей целью также популяризацию богатой истории Казахстана.

С уважением,
Председатель Правления АО «Казконтент»
Евгений КОЧЕТОВ

Құрметті оқырмандар!

Тарихымыздың «Алтын кезеңі» болып саналатын ерте ортағасыр Түркі қағанатының құрылуынан бастау алады. Түркі дәуірінде алғаш феодалдық мемлекеттер құрылып, өркениет кең етек жайды. Сонымен қатар аталған дәуірде қазақ жеріне ислам дінінің келуіне орай, рухани және материалдық мәдениет зор өзгеріске ұшырап, жаңа бағытта дамыды. Ал, қыпшақ кезеңінде қазақ жерінің территориясы бұрын-соңды болмаған көлемге ұлғайды, «Алтайдан Дунайға дейін» деген теңеу содан қалса керек. Тағы бір үлкен өзгеріс Қазақстандағы көшпелі өмірдің отырықшылыққа көшіп, қалалардың пайда болуы. Өнер, ғылым-білім, дін салалары қағазға түсіріліп, ғалым-ойшылдар өздерінің шығармаларын жазып қалдырды. Сол кезеңде қазақ жерінде Еуропаның ұлы саяхатшылары келіп, көргендері мен таңданыстарын өз қолтаңбаларында қалдырды. Тағы баса айтатын үлкен өзгеріс сәулет құрылысының ислам дінінің өркен жаюына байланысты исламдық стильмен салынуы. Осының бәріне біз емес көне тарих куә, сондықтанда журналдың осы санын тұтас ортағасыр тарихына арнадық.

Құрметпен,
«NDH digest» желілік журналының Бас редакторы
Олжас Беркінбаев

ТЮРКСКИЙ КАГАНАТ И ЕГО НАСЛЕДНИКИ

Возникновение и история Тюркского Каганата в 551-603 годах

Тюрки являются прямыми наследниками народа Хунну. Как известно, Тюрки Ашина бежали после падения последнего Хуннского государства (в китайских источниках известно как Бэй Лян – Северная Лян) в Китае и Восточном Туркестане.

Данное Хуннское государство существовало в 397-439 годах в Северо-Западном Китае. Основателем был Хуннский вождь по имени Цзюйцюй Мэн Сунь. В 423 году государство расширилось на запад, покорив Си Лян (Западная Лян). В 439 году монголоязычные табгачи (племя Тоба) напали на Хуннское государство и разгромили его. Среди подданных хуннского правителя и был человек по имени Ашина, который являлся основателем правящей династии Тюркского каганата. Ашина вместе с 500 соратниками переселился из Турфана в Алтайские горы.

Тюркский каганат возник в степи в середине VI века. Его возникновение было долгим процессом, связанным с борьбой тюркских и телесских (огузских) племен против господства жужаней. Существует несколько свидетельств того, откуда появились древние тюрки. Все эти свидетельства зафиксированы в китайских династийных хрониках (Бэй Ши, Суй Ши, Чжоу Ши, Тан Шу).

1. Согласно первой версии предки рода Ашина (правящий род Тюркского каганата) жили возле большого болота (по другим версиям на правом берегу большого моря) и были истреблены воинами соседнего племени. Среди живых остался только мальчик десяти лет, которому отрубили ноги. Его спасла от смерти волчица (здесь под волчицей подразумевается женщина из племени, где тотемом был волк), которая

родила от него 10 сыновей и бежала с ними в горы Восточного Тянь Шаня. Десять сыновей женились на женщинах из

Гаочана и стали родоначальниками отдельных кланов. Один из десяти сыновей носит имя Ашина. Он стал вождем данного племени. Впоследствии число кланов выросло до нескольких сот. Один из наследников Ашина Асянь-шад вывел «потомков волчицы» из гор Гаочана (Тянь-Шаня) и поселил их на Алтае, где они стали подданными жужаней, добывая и обрабатывая железо для них. На Алтае «потомки волчицы» включили в свой состав местных жителей и приняли название «тюрк», связанное с местным населением Алтая [1].

2. Согласно второй версии предки рода Ашина происходили из владения Со (сяньбийское племя). Глава племени по имени Абанбу имел семнадцать братьев, один из которых по имени Иджинишиду назван «сыном волчицы». Владение Со было уничтожено, выжившие рода расселились по разным местам. Иджинишиду, благодаря личным талантам, смог выжить и оставить большое потомство. Один из его сыновей основал владение Цигу (Цигу – китайская транскрипция этнонима Кыргыз) в бассейне рек Афу и Гянь (Абакан и Кем). Третий сын правил на реке Чжучже. Старший сын, Нодулу шад, поселился в местности Цзянсы Чжучжеши. К нему присоединились потомки Абанбу. У Нодулу было десять жен, сыновья которых носили родовые имена матерей. Сыном младшей жены был Ашина. После смерти отца он возглавил племя и принял титул

>>>

Асянь-шад. Его наследовал сын Туу. Сын Туу, Тумынь (Бумынь), был основателем Тюркского Каганата. Сам Туу носил титул «великий ябгу», что говорит о том, что его статус и подконтрольные ему ресурсы были выше, чем у предшественников. По иерархии титулов Ябгу выше титула Шад, который носили предки Туу [2].

3. Согласно третьей версии предки тюрков происходили из кочевников Пинляна, имеющих разное происхождение. Их вождя звали Ашина. Когда император династии Бэй-Вэй (древнемонгольского происхождения) уничтожил хуннское государство Хэси в 439 году, Ашина с пятьюстами семьями бежал к жужаням. Он поселился на Алтае и добывал железо для жужаней [3].

Общим в трех версиях является то, что предки тюрков были побеждены врагами (древнемонгольское племя Табгач (Тоба), основавшее династию Бэй Вэй), бежали от них к жужаням, а потом оказались на Алтае, где добывали и обрабатывали железо для жужаней.

Пребывание на Алтае и доступ к железу помог тюркам сформировать свою знаменитую латную конницу, которая помогла свергнуть владычество жужаней и завоевать большую часть Евразийских степей.

На данный момент существуют 4 версии этимологии названия Ашина.

1. Согласно гипотезе Кляшторного С.Г. Ашина происходит из хотано-сакского языка и переводится как «достойный, благородный»

2. Согласно гипотезе Хауссига Х.В. Ашина происходит из персидского языка и переводится как «Одетый в черные одежды»

3. Согласно гипотезе Беквиса К. Ашина – это искаженное китайское написание тюркского слова Арслан (лев) [4]

4. Согласно гипотезе Гумилева Л.Н. Ашина происходит из китайско-монгольского словосочетания «Благородный волк», где А – из китайского языка обозначает благородство, а Шина на монгольском языке обозначает Волк [5].

В 534 году правителем тюрков стал Бумынь, унаследовавший от отца титул «Великий Ябгу». Первые годы он ничем не проявлял себя, но с начала 540-ых годов он стал совершать набеги на Северный Китай. В середине VI века в Северном Китае шла война между Западной и Восточной династиями Вэй (потомки Бэй Вэй, изгнавших в

свое время тюрков из Хэси). Восточная Вэй заключила союз с Жужанями и вела наступление на врагов. Тюрки, подданные Жужаней нападали также на Западную Вэй. Регентом Западной Вэй был Юйвынь Тай из древнемонгольского племени Сяньби. Нападение тюрков, о котором ранее китайцы и не знали, заставило Юйвэнь Тая провести разведку и собрать все сведения о них. Поразмыслив, Юйвынь Тай решил предложить тюркам союз против Жужаней и Восточной династии Вэй. В 545 году посольство из Китая добралось до Алтая. Согласно летописным данным: «Тюрки поздравляли друг друга и говорили: теперь наше государство будет процветать. Ведь к нам приехал посол великого царства». В 546 году Тюрки отправили свое первое посольство в Китай. Между китайским царством и тюрками был заключен союз. В этом же году Тюрки напали на телесские (огузские) племена и покорили 50 тысяч семей огузов (племен теле).

В 551 году Бумынь принял титул каган и женился на царице из династии Западная Вэй [6]. После включения в состав огузов и провозглашения Бумыня каганом, тюрки напали на своих прежних господ жужаней. Жужаньский каган был разбит, а каган покончил с собой. Бумынь победил Жужаней и стал единственным правителем Великой Степи [7].

В 552 году Бумынь умер, а титул наследовал его старший сын Кара Иссык-каган. Кара-Иссык-каган разбил жужаней, но вскоре в 553 году он умирает. Его сын Шету не был допущен к престолу, и место кагана занимает Кушу, второй сын Бумыня. Он принимает титул и становится известным как Мукан-каган. Он смог подавить сопротивление остатков жужаней. Жужане, которых в европейских источниках называли аварами, разделились на три части. Первая часть бежала в Северный Китай, вторая часть нашла убежище среди тунгусско-маньчжурского племени Му-кри. Третья часть, включила в свой состав семиреченских Хунну и бежала в Европу, где основала Аварский каганат [8]. Жужани, оказавшиеся в Китае, стали заниматься разбоем, и были выдворены китайскими войсками. В 555 году они были разгромлены тюрками окончательно.

В 561 году перед Мукан-каганом стала дилемма. К нему прислали дары и послов оба северокитайских царства. Бэй Чжоу (Бывшая Западная Вэй) и Бэй Ци (бывшая Восточная Вэй). Оба царства хотели заключить союз (союз с Бэй Чжоу как наследником Западной Вэй существовал с 545 года) и выдать царевну из правящего

дома замуж за кагана. Мукан-каган остался верен союзу с Бэй Чжоу и послал армию в набег на Бэй Ци в 563 году. По условиям договора Бэй Чжоу в обмен на союз ежегодно поставляла кагану около 100 тысяч шелковых тканей. Тюркский каганат начал жить в достатке.

В 572 году Мукан-каган умер и на его место вступил его младший брат Арслан-каган, известный больше как Таспар-каган. Прозвище Таспар (Тобо) он получил за приверженность буддизму. Так называлась чаша для сбора подаяний. В его правление буддисты заняли ключевые позиции в свите кагана.

Династия Ашина в этот период сильно разрослась в количестве, поэтому Арслан-каган, взойдя на престол, назначил себе соправителей («малых каганов»): племянника Шету (сын Кара Иссык кагана) назначил Эрфу-каганом, правителем восточной части державы, а брата Жутань-кагана с титулом Бури-каган правителем западной части державы.

Арслан-каган заключил мир с Бэй Ци. Бэй Ци обязалась платить дань тюркам. В то же время Бэй Чжоу продолжала платить дань. Бэй Чжоу была разочарована тем, что тюрки теперь не воевали на их стороне и сохраняли нейтралитет. Император Бэй Чжоу пытался отказаться от выплаты дани, но одной демонстрации тюркского войска было достаточно, чтобы заставить его

одуматься. При нем могущество Тюркского каганата сильно выросло. Как он отмечал в своих речах: «Только бы на юге два мальчика (императоры Бэй Чжоу и Бэй Ци) были покорны нам, тогда не нужно бояться бедности» [9]. С 576 года Бэй Чжоу начало завоевание Бэй Ци, что вызвало негативную реакцию у тюркского кагана. В 578 году тюрки вторглись в Китай и разбили армию Бэй Чжоу. Успехи тюркской армии продолжились в 579 году. В итоге император Бэй Чжоу вынужден был просить мира с выплатой дани тюркам. Мир был заключен в 580 году. В 581 году Арслан-каган (Таспар-каган) скончался [10].

Арслан-каган принял буддизм в 574 году. После чего в каганате были построены буддийские храмы и монастыри. По заказу кагана были переведены на тюркский язык некоторые буддийские сутры. Об этом было написано в Бугутской стелле, возведенной в период его правления. Доминирование буддистов не нравилось многим из политической элиты в Тюркском каганате, поэтому после смерти Арслан-кагана в 581 году буддисты были изгнаны из каганата, большая часть буддистов переселилась в Китай.

В 554 году Истеми-каган (сын Туу и брат Бумыня) возглавил Западный поход. В его войске помимо него присутствовало 10 племенных вождей тюрков. Китайцы оценивали численность войска как равную 100 тысячам воинов. Армия шла по югу, через Семиречье и на Запад. Задачей армии было как дальнейшее покорение остатков Жужаней (аваров), так и земельные приобретения. В 555 году армия достигла Западного моря, под которым понимают либо Аральское, либо Каспийское моря. В итоге, за 1,5 года была покорена территория современного Казахстана и Хорезм. Остатки жужаней и семиреченских хунну численностью в 20 тысяч человек бежали на Запад. В это время в Причерноморье обитали огурские племена, западная часть телесских племен. Частично они были покорены тюрками. Другая часть огузов подчинилась аварам.

В 550-ых годах к тюркам прибыло посольство из Ирана, которое договорилось о заключении династического союза. Дочь Истеми-кагана вышла замуж за персидского шаха [11]. Данный союз был направлен против эфталитов, которые владели Средней Азией. Эфталиты были врагами персов и союзниками жужаней. Это и определило возникновение тюркско-персидского союза. Эфталитский правитель Гатфар в 560 году, обеспокоенный данным союзом, вырезал Тюркское посольство, направлявшееся в Иран. Спасся один всадник, который доложил об этом Истеми. Истеми собрал всю армию, включив туда и Хотанцев, которые были подданными Эфталитов, но предпочли принять тюркское подданство. Тюрки нанесли первое поражение эфталитам в 562 году. Одновременно с ним войну начал персидский шах, который в этом же году нанес поражение Эфталитам. Тюрки напали и в первую очередь захватили Ташкент в 564 году. Продвигаясь на юг, они достигли Бухары. Эфталиты, опасаясь тяжелой кавалерии тюрков, решили принять бой в горах в Карши, где преимущество в коннице нивелировалось пересеченной местностью и трудным ландшафтом. Данная битва 565 года длилась 8 дней и закончилась полным поражением Эфталитов. Уцелевшие эфталиты, опасаясь тюркской армии, решили подчиниться персидскому шаху. В итоге владения эфталитов были поделены между персами и тюрками в 566 году. Тюрки недовольные таким разделом стали постепенно становятся врагами персов. К тому же стоит отметить, что в 563 году тюрки послали посольство в Византию, традиционного врага Ирана.

Согдийцы, оседлые жители Средней Азии и городов юга Казахстана, были отличными купцами,

и они были заинтересованы в торговле китайским шелком по всем маршрутам Великого Шелкового Пути. Согдийский купец Маниах стал приближенным Истеми и стал влиять на него. В 567 году тюрки послали новое посольство в Иран. Целью посольства была торговля шелком, который поступал тюркам из Ирана. Увеличение торговли шелком усилило бы Византию, традиционного врага Ирана, поэтому иранский шах не был заинтересован в расширении торговли. Шах купил весь привезенный шелк и демонстративно сжег его на глазах тюркских послов, тем самым давая понять, что он не заинтересован в расширении торговли шелком [12]. В 568 году тюрки послали посольство согдийца Маниаха в Византию для соглашения о торговле и союзе против Ирана. Тюрки послали новое посольство в Иран, которое ничего не достигло, вдобавок, большая часть тюркского посольства умерла в Иране от некой болезни. Истеми объявил, что его послы были отравлены и объявил войну Ирану. Персы не хотели войны, и послали свое посольство тюркам. В долине реки Талас оно прибыло ко двору кагана.

Кагандемонстративно посадил на более высокое место Византийского посла Земарха. Кроме того, Истеми потребовал платить ему дань, которую раньше персы платили Эфталитам. Получив отказ, Тюркская армия перешла Амударью. Тюрки осадили и захватили несколько городов, но вскоре отступили обратно, так как не смогли взять линию пограничных укреплений персов, которая была воздвигнута еще в четвертом веке [13]. Поход датируется 569 годом [14]. Через два года тюркский каган и персидский шах заключили мирный договор.

В это же время, параллельно воюя с персами в 567-571 годах, тюрки покорили Северный Кавказ и дошли до Причерноморья, где стали граничить с владениями Византии [15]. В 570-575 годах они помогли византийскому ставленнику занять престол в Картли. В 575 году Византийцы заключили мирное соглашение с Ираном, а до этого такое же мирное соглашение с аварями в 570 году, что вызвало злость Турксанфа, сына Истеми. В итоге в 576 году тюрки завоевали византийское владение Боспор [16].

В 581 году в Тюркском каганате, после смерти очередного кагана, началась политическая смута. Претендентами выступили сыновья Кара Иссык-кагана: Шету (младший соправитель Арслан-кагана Эрфу-каган) и Чулохоу (Чоллык), сын Мукан-кагана Тореман, сын Арслан-кагана Амрак [17]. Арслан-каган потребовал перед смертью у сына Амрака, чтобы тот признал права на престол Торемана, сына Мукана в соответствии с законом о лестничном наследстве,

принятом у тюрков. Тореман не был популярен у тюрков из-за плохого характера и низкого происхождения своей матери. Шету, явившийся на собрание, где должен был быть утвержден каган, произнес речь, в которой сказал, что если Тореман будет избран каганом, то он начнет гражданскую войну. В итоге, боясь раскола элиты, избрали каганом Амрака. Стронник Торемана оскорбляли Амрака и тот, не выдержав психологического прессинга, отрекся от престола в пользу Шету. Вновь обиженный Тореман получил владения на Севере и формальный титул Апа-кагана (старшего кагана). Помимо него титул каган сохранил за собой Амрак, которого называли Диэр-каган (второстепенный каган). Титул Тардуш-каган (правитель западной части Тюркского каганата) получил Кара Чурин Тюрк, сын Истеми [18].

До 584 года отношения между данными политиками были натянутыми, но мирными. В 582 году Кара Чурин Тюрк отозвал свои войска из Китая. Войска Торемана и Шету продолжали воевать в Китае. Китайский лазутчик Чжань Сунь Шэн смог поссорить Торемана и Шету, что привело к тому, что Шету напал на ставку Торемана в феврале-марте 584 года. При нападении погибла мать Торемана. Сам Тореман не находился в ставке. Такое вероломное нападение настроило всех в Тюркском каганате против Шету. Против него даже выступил родной брат Чулохоу (Чоллык). Шету, оказавшийся в изоляции, осенью 584 года вынужден был просить мира с Китаем [19]. В этом же году мир с Китаем заключил Кара Чурин Тюрк. Финансовая помощь из Китая помогла Шету нанести поражение Тореману. Вдобавок к этому семья Торемана оказалась в плену

у Шету. Сам Тореман отступил в Среднюю Азию, расположившись в районе современной Бухары. В 587 году Шету скончался. По закону ему наследовал его брат Чулохоу (Чоллык) [20]. Это сразу сняло внутривластную напряженность. Чулохоу был также в свое время врагом брата Шету и теперь, став каганом, он смог примерить оба лагеря. В проигрыше оказался Тореман. Весной 587 года он был разбит под Бухарой и казнен. Но после этого войска Чулохоу (Чоллык) направились против войск Кара Чурина Тюрка. Зимой 587-588 годов случилась битва, в которой погиб Чулохоу. Война продолжалась до 593 года, пока Юн Йоллыг, сын Шету не заключил мир с Кара Чурином Тюрком. Юн Йоллыг правил с 588 до 599 года в союзе с Кара Чурином Тюрком. В 597 году один из принцев дома Ашина по имени Жангар изменил Юн Йоллыгу и перешел на сторону китайцев. В 599 году он потерпел поражение от кагана. Но в этом же году погиб сам Юн Йоллыг. Каганом себя объявил Кара Чурин Тюрк, давно добивавшийся первенства в Каганате. С 599 по 603 шла война между ним и Жангаром, которого поддерживали китайцы. Война потребовала мобилизации как армии, так и материальных ресурсов, что не нравилось многим племенным вождям. В итоге Кара чурина Тюрк получил целую серию восстаний у себя в тылу. Это привело к тому, что оказавшийся между двух огней кара Чурина Тюрк бежал в Тогон, где был убит тибетцами. Его смерть привела к распаду Тюркского каганата в 603 году. В восточной части воцарился его соперник Жангар, а в Западной части каганом стал Таман, правнук Кара Чурина Тюрка

Западно-Тюркский Каганат

Кара Чурин Тюрк погиб в 603 году, в следующем 604 году погиб его внук Нили-каган в 604 году. После чего в Западной части некогда единого Тюркского каганата воцарился хаос. Другой внук Кара Чурина Тюрка, Басы-тегин, был задержан в Китае. Воспользовавшись анархией и расколом Каганата, к 605 году телесские племена Киби и Сеяньто образовали свое государство в Джунгарии. В итоге после кратковременной анархии наступила политическая стабильность, и каганом Западно-Тюркского Каганата стал Таман, сын Нили-кагана.

В состав Западно-тюркского каганата вошли территории Казахстана, Северного Кавказа, части Сибири, Урала и нижнего Поволжье и Средней Азии. Произошла административная реформа и все племена, входившие в состав Западно-Тюркского каганата, были разделены на две группы (два крыла). Западное крыло называлось Нушиби, а Восточное – Дулу.

Согласно версии Гумилева Л.Н. Нушиби были больше заинтересованы в международной торговле, так как они контролировали многие торговые пути. В то время как Дулу проявляли заинтересованность в захватнических войнах, где можно было получить свою часть военной добычи.

Столицей каганата стал город Суяб (около города Токмак на территории современного Кыргызстана), а летней резиденцией кагана стал Минг-Булаг (около города Туркестана).

Таман правил с 604 по 612 годы. Власть его была слаба, и он сам не был из числа храбрых людей. Прибывший китайский посол потребовал, чтобы каган принял грамоту китайского императора, стоя на коленях. Каган после серии угроз выполнил данное действие, чем не снискал симпатий своих подчиненных. В 610 году китайцы решили сместить Тамана и поддержали

претендента на престол Шегуя, который опирался на племенную группу Нушиби. Шегуй был внуком Кара Чурина тюрка и дядей Тамана. Шегуй в 610 году послал посольство в Китай, но вместо царевны, он получил прямую поддержку от китайского императора, для свержения Тамана. Шегуй поднял свое войско и разбил армию Тамана, который бежал к китайцам, а позже был ликвидирован ими по просьбе восточно-тюркского кагана. Шегуй стал укреплять свою власть и вернул в подданство несколько оазисов Восточного Туркестана. В целом же правление Шегуя отличалось миролюбием и малой военной активностью. Такой мирный период благотворно сказался на политической жизни Западно-тюркского каганата.

После смерти Шегуя в 618 году к власти пришел его младший брат Тун-Джабгу-каган. В западных источниках его называли «царем Севера». Он отдал в удел Западную часть каганата своему младшему брату Мохо-шаду, присвоив ему титул Джабгу-каган. Он вместе со своим третьим сыном Бури-шадом правил западными частями Каганата, где обитали два тюркоязычных народа Болгар и Хазар, относящиеся к огурской ветви тюркских народов. Тун-Джабгу-каган отличался умом, смелостью и решительностью, в отличие от своих предшественников. Он смог мобилизовать большую

армию для внешнеполитической деятельности. В 619 году ранее отправшие (в 605 году) телесские племена Киби и Сеяньто, возглавляемые каганами Мохэ Гэлэном и Ышбарой, подчинились Тун-Джабгу-кагану. Воспользовавшись неурядицами в Китае, Тун-Джабгу-каган смог вернуть под контроль оазисы восточного Туркестана. Также были завоеваны Самарканд. Отдельные северные части Пакистана вошли в состав Западно-Тюркского каганата. Тун-Джабгу-каган попытался заключить союз с Китаем, прося для себя царевну из правящего дома Тан в жены. Более того, Тун-Джабгу-каган предлагал наступательный союз Китаю против Восточно-Тюркского Каганата. Китайский император поразмыслив разрешил заключение династического брака с Тун-Джабгу-каганом. Тун-Джабгу-каган в качестве калыма предоставил золотой венец, пояс и 5 тысяч лошадей, но из-за начавшейся войны, невеста так и не смогла выехать в Западно-Тюркский каганат. Поразличным сведениям Тун-Джабгу-каган либо принял буддизм, либо симпатизировал ему. В 626-630 годах, консолидировав свои силы Тун-Джабгу-каган начал военные действия на Кавказе, вторгнувшись туда через Дербенд. Воспользовавшись этим, Телесское племя Сеяньто восстало и перешло в подданство Восточно-Тюркского каганата.

Войска Тун-Джабгу-кагана в 628 году взяли Тбилиси. В 630 году тюркская армия вторглась в Армению, где персы нанесли поражение тюркам. В этом же году Тун-Джабгу-каган был убит своим дядей Кюлюк Сибир-каганом, который в отличие от своего племянника опирался на племена Дулу. Недовольные племена Нушиби сразу подняли восстание против нового кагана, воздвигнув на престол Ирбис Ышбара, сына Тун-Джабгу-кагана. Кюлюк Сибир-каган попытался заключить династический союз с Китайской империей Тан. Но те отказали ему. В итоге Кюлюк Сибир-каган был покинут своими сторонниками, бежал на Алтай и был убит там людьми из племен Нушиби в 631 году.

Ирбис Ышбара принял титул Сы-Джабгу-каган. Покончив с дядей, новый каган решил вернуть в состав своей державы племя сеяньто, которое отделилось от Западно-Тюркского каганата во время войны на Кавказе. В итоге войска кагана были разбиты. Сы-Джабгу-каган, обозленный поражением, казнил из-за доноса одного из своих родственников со всей его семьей. Кузен кагана, Нишу Дулу, боясь казни, бежал в Карашар. Племена Нушиби восстали против кагана. Племена Чюйе, Чуми, Киби откочевали из Западно-Тюркского каганата в Китай. Сам каган по одной из версий умер в землях племени Канглы, а по другой версии умер у стен города Балх в 633 году [21]. Пришедший ему на смену Нишу Дулу был сыном Мохо-шада, правившего

Западной частью Западно-Тюркского каганата. При этом Мохо-шад был побратимом Танского императора Ли Шиминя. Поэтому симпатии Китая были на стороне Нишу Дулу. После смерти Сы-Джабгу-кагана, Нишу Дулу вернулся на родину и был провозглашен каганом. Правил он недолго в 633-634 годах. После его смерти каганом стал его младший брат Ышбара, который ранее носил титул Толис-шад (правитель восточного крыла). Первые годы правления нового кагана отличались миролюбием. В 637 году Ышбара сватался к китайской принцессе, несмотря на радужный прием послов, он не получил положительного ответа. В это время Ышбара задумал провести административную реформу. До этого момента западные тюрки делились на два крыла.

Западное крыло называлось Нушиби, восточное крыло – Дулу. Состав этих крыльев не был постоянен. Какие-то племена перемещались из одного крыла в другое, а некоторые, как Чуйе и Чуми, просто откочевывали из пределов Каганата, тем самым выпадая из дуальной системы организации. Целью реформы было ослабление власти принцев из дома Ашина. До этого периоды принцы из дома Ашина опирались либо на Дулу, либо на Нушиби, пытаясь захватить престол. С учетом того, что ресурсы у обоих крыльев были примерны равны. Такое разделение мешало усилению Центральной власти, ведь, по сути, у кагана были теневые соправители, которые правили двумя крыльями. Каждый из них мог поднять мятеж, при желании. Поэтому Ышбара-каган решил раздробить силы у каждого крыла, передав власть над частями крыльев

племенным вождям и забрав власть у принцев дома Ашина.

5 племенам из Западного крыла Нушиби и 5 племенам из восточного Крыла Дулу Ышбара-каган раздал стрелы как символы власти. С этого момента кочевое население Западно-тюркского каганата стало называться «народ десяти стрел» (он ок будун). Десять улусов делились на две группы.

Первая группа, проживавшая в Семиречье, называлась Дулу. В эту группу входили 5 племен: Чумукунь (происходит из Семиреченских Хунну), Хулуцзюй, Шэшэти, Тюргеши, Шуниши.

Западнее их жила вторая группа Нушиби. В нее входили следующие племена: Эскелкюль, Кашукюль, Барсхан, Эскел нишу, Чубань (происходит от семиреченских Хунну). Граница между Дулу и Нушиби

проходила по реке Чу. Предводители племен Дулу стали носить титул Чур, а предводители племен Нушиби стали носить титул Еркин. Такая реформа встретила сопротивление у представителей правящего рода. Кроме того, недовольными оказались та родоплеменная знать, не получившая «стрел», то есть знаков власти. Среди не получивших стрелы были такие племена как карлук, ягма, басмалы, чуйе, чуми, шато и т.д. В итоге разразилась гражданская война, которая затянулась на десятилетия и привела к падению Западно-Тюркского каганата. Мятеж поднял племенной вождь Тун-тудун, который на трон пригласил представителя восточной ветви династии Ашина Юкук-шада. Юкук-шад помимо недовольных племен пытался опереться на племена Дулу. В итоге держава раскололась на две части. В одной находились племена Нушиби, а в другой части находились племена Дулу и те племена, которые «не получили стрелы». Агония Западно-Тюркского каганата продолжалась долго. Во второй половине VII века каганов стали фактически назначать из Китая. До 704 года претенденты из рода Ашина, поддерживаемые племенами Дулу и Нушиби и Китайской администрацией, воевали между собой. В

699 году Ушлик, правитель Тюргешей из Дулу, решил не поддерживать династов из рода Ашина и начал сам бороться за центральную власть. До этого в 693 году Ашина Хушэло, потомок Западно-Тюркских каганов, стал каганом среди «десятистрельных тюрков». В 699 году он был назначен китайцами «западным полководцем», для того, чтобы он возглавил войска тюрков и китайцев в сражении с тюргешским каганом Ушликом, который к тому времени набрал большую силу.

Рассчитав свои возможности, Ашина Хушэло решил не воевать с тюргешами и переселился в Китай с 60-70 тысячами подданных.

Спустя 5 лет, в 704 году, он умер в Чанъани, столице средневекового Китая. После него двумя «каганами в изгнании» считались Ашина Хуайдао (числился правителем в 704-708 годах) и Ашина Хянь (числился правителем в 708-717 годах). В 740 году последний представитель рода Ашина, царевич Ашина Синь, был провозглашен частью тюргешей каганом десяти родов, но спустя два года он был убит тюргешским правителем. На нем пресеклась династия Ашина, правившая в Западно-Тюркском каганате.

Западно-тюркский каганат, начало VII века

ЕЛ ТӨРЕСІ — ҚҰТЫЛЫҒ

Тоғызыншы айдың толық толуы қарсаңында түрік-сыр халқы Шұғайқұздың етегінде ақ боз биені шалып, ақ киізге отырғызып, Құтылығты қаған көтерді

Елегемдік алып, тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін жазылған «Қазақстан тарихында», неге екені белгісіз, Бірінші Шығыс Түрік қағанаты жайында да, Екінші Шығыс Түрік қағанаты жайында да жаңалықты ештеңе жазылмаған. Оларға қарағанда біршама толығырақ жазылған Батыс Түрік қағанатының тарихынан да жаңа ізденістің, бұрын айтылмаған, айттырмаған тарихи оқиғалардың шындығын ашуға талпыныстың ізі байқалмайды. Баяғы советтік идеологияның сойылын соққан тарих, өзгертілген жекелеген бірер сөз болмаса, қалғаны сол бойы қайта көшірілген.

Қай тұрғыдан алғанда да, Түрік қағанатының тарихы қазақ

халқының тарихына тікелей қатысты. Түрік қағанаты дәуірлеп тұрғанда бүгінгі Қазақстан жері қағанаттың құрамында болды. Батыс Түрік қағанатының жазғы және қысқы ордалары (астана-сы) қазақ жерінде орнады. Қазақ халқы Түрік қағанатының құрамына енген халықтардың негізінде құрылып, қалыптасты. Сондықтан да Түрік қағанатының тарихын қазақ халқының тарихынан бөліп тастау еш қисынға келмейді. Түрік қағанатының тарихын танудағы бұрынғы түрік тілдес халықтардың тектестік бірлігін жоққа шығарып, бөлшектеуге бағытталған советтік идеологияның салып берген соқпағымен тарта бермей, тарихты қайта қараудың, жаңаша

пайымдаудың кезі келді. Енді ғасырлар бойы бүркемеленіп келген тарихи шындық айтылуы қажет.

Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, тура жауабын тілейтін сан сауал андыздап алдыңыздан шығады. Айталық, алғашқы Түрік қағанаты құлап, тас жазуда көрсетілгеніндей, түрік халқы елу жыл бойы Қытайға тәуелді болып «ісі мен күшін» соған беріп келді. Осы уақыт ішінде еркіндігін аңсап, тәуелсіз ел болуға ұмтылған халықты бастап талай хан, қаған көтеріліске шықты. Соның ішінде жекелеген ру-тайпалардың ғана емес, біртұтас бір елдің, мысалы, он оқ халқының қолдауына ие болғандар да болды. Жоғарыда олар жөнінде айтық та.

Бірақ солардың бірде-біреуі соңына ерген халыққа бостандық

әпере алмады: алдауға түсті, соғыста жеңілді, әйтеуір тәуелділіктің тар бұғауын үзуге шамалары келмей, орта жолда қалды.

Сол кездің болмысынан хабар берер тарихи деректерді зерде таразысына тартып, байыптай зерделесек, Екінші Шығыс Түрік қағанатын орнатқан Құтылығтың жағдайы жаңағы қағандармен салыстырғанда, олардың қай-қайсысынан да өте қиын болғанын көреміз. Мұны сол кездің куәгері, бар оқиғаны Құтылығпен бірге өткерген Тоңүкөктің «Жауымыз төңірегімізді айналып ұшқан жыртқыш құс сияқты еді де, біз жемтік сияқты едік» деуі де дәлелдей түседі. Соған қарамастан, Құтылығ анталай қоршаған қалың жаудың арасынан аман шығып,

құлағанына жарты ғасыр өткен қағанаттың шаңырағын қайтадан көтеріп, ешкімге теңдік бермес ұлы күшке айналады.

Көшпелілер өмірінде ел тізгінін ұстаушының шыққан тегінің, биік лауазымының да үлкен рөл атқаратыны белгілі. Бұл жағынан алып қарағанда да Құтылығтың ерешеленер ештеңесі жоқ. Тегі жағынан қаған тұқымының алыстан қосылатын жақыны, лауазымы – әскербасы – шад (жылнамада тутун) дәрежесіндегі ғана адам. Сөйте тұра ол мақсатты ісіне қол жеткізеді. Осында қандай заңдылық бар? Сіреу қарды тесіп шыққан жауқазындай қоршаған жаудың ортасынан Құтылығтың бұзып-жарып өз қағандығын орната алуының сыры неде?

Міне, «Қазақстан тарихының» авторлары осы сауалдарға көне дереккөздеріне сүйене отырып жауап бергенде, Екінші Шығыс Түрік қағанатының тарихына қатысты біраз жайдың шындығы айтылар еді. Ең алдымен, далалық мемлекеттердің пайда болуы мен ыдырауын бір қалыпқа салып, бір өлшеммен кесіп-пішіп келген бүгінге дейінгі ресми тарихтың қасаң қағидасын жоққа шығаруға мүмкіндік туар еді.

Шындығына келгенде, Екінші Шығыс Түрік қағанатын аты далалық мемлекет дегенмен, заты өзге далалық мемлекеттерге ұқсамайтын.

Ең алдымен, Құтылығ көтерілісінің басталуы өзінен бұрынғы көтерілісшілер сияқты тосын түрде басталғанымен, оның дамуында елеулі өзгешелік бар. Киіз үйде туып, түрік тәрбиесімен ауызданған, император Сарайында білім алып, сонда жүріп, соғыс өнеріне машықтанған, отырықшы елдің бұлтарыс-қалтарысы көп саясатының қитұрқы қыртыстарын көріп-біліп өскен, екі бірдей ақылшы серігі арқасында Құтылығтың көтерілісінде жоспарлы тірлік, мақсаты айқын бағдарлама болды.

Жылнамада 682 жылы басталған көтерілістен тұтас бір жыл бойына ешқандай дерек болмай, тек 683 жылы ғана олардың көршілеріне шабуыл жасауының жазылуы да осы айтқанымызды растай түседі. Оның өзі шекара бұзып, империяға қыр көрсету емес, көрші теле тайпаларына жасалған барымта секілді көтеріліске қажетті көлік табу үшін жасалған шабуыл. Бұл – Құтылығ қимылының өзінен бұрынғылардың белгілі бір оқиғаға байланысты бұрқ ете қалған ызаның әсерімен аттандап атқа қонып, шекара бұзуына ұқсамайтынын, алда болар азаттық майданына қапысыз

жоспарлы түрде дайындалғанынан хабар берер дерек.

Иуән-жін (Юань-чжень) мен Тоңүкөк (Туңьюйгу) бүгінгі түсінікпен айтсақ, көтерілістің шын мәніндегі саяси жетекшілері, білікті комиссарлары еді. Олар тайпалар арасында үгіт жүргізіп, халықты жеңіске ұмтылдырып, бостандыққа жететіндіктеріне сендіре білді. «Жаңа Таң кітабы» («Синьтаншу») дерегі арқылы бізге жеткен Иуән-жіннің Құтылығтан өз тайпасының арасына барып үгіт жүргізуге рұқсат сұрағанын білдірер жалғыз сөйлем («Юань-чжень просил дозволения внушить поколению откупиться от вины») (Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., 1950. – Стр. 267) осы айтылғанның

анықтығының айғағы болса керек. Сондай-ақ осы сөйлем «Күлтегін» ескерткішінің Үлкен жазуындағы Білге қаған атынан баяндалатын: «Әкем қағанға он жеті ер еріпті. Шетте жортып жүр дегенді естіп, қаладағылар тауға шығыпты, таудағылар төмен түсіпті. Жиылып жетпіс ер болыпты» (Асыл арна. – 48-б.) деген жолдардың да мән-мағынасын аша түседі. Ел-елді аралап, жұртты азаттық көтерілісіне көтерген ерлердің санының «жиылып жетпіске» толғанын білеміз. Өзінен қалған жазба дерек болмағаннан кейін, көшпелі елдің елеулі тұлғалары жөнінде қашанда нақтылығы жоқ, екіұшты пікірлердің туындап жа-

татыны белгілі. Бұдан Екінші Шығыс Түрік қағанатының негізін қаласқан даланың дана екі перзенті – Иуән-жін мен Тоңүкөк те тыс қалмаған. Олар жөнінде де әр түрлі пікір айтылады. Мысалы, Г.Е. Грумм-Гржимайло «Батыс Моңғолия және Урянхай өлкесі» атты атақты кітабында Иуән-жін мен Тоңүкөкті бір кісінің аты деп ашық көрсетіп, мұның Хирттің еңбегінде толық дәлелденгенін айтады (Грумм-Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Стр. 285).

Бірақ ортағасырлық түріктердің тарихын жан-жақты зерттеген белгілі орыс тарихшысы Л. Гумилев оның бұл пікірін теріске шығарады. Өзінің «Көне түріктер» атты еңбегінде Иуән-жін мен Тоңүкөктің екі адам екеніне екеуінің әр жерде, әр кезде өлгенін айғақ тұтады (Гумилев Л.Н. Древние турки. – 1993. – Стр. 274). Расында да солай, Иуән-жіннің 691 жылы түргештермен соғыста қаза тапқаны тарихтан белгілі (Бичурин Н. Я. Собрание сведений... – Стр. 268). Ал Тоңүкөк болса одан кейін де ұзақ өмір сүрген. Нақты қашан өлгені жөнінде дерек болмағанымен, оның осыдан тура 23 жылдан соң, яғни 716 жылы 70 жасында Түрік Білге қағанның бас кеңесшісі болып тағайындалғаны жылнамада анық-ақ жазылған (сонда. – 273-б.).

Алайда соған қарамастан, кейбір ғалымдар «Иуән-жін өлген жоқ. Империямен «Бейбітшілік және туыстық» шартына отырғанда бауырластары императорға жағынып, бір кезде қытайдан қашып келген қашқын ретінде ұстап бере ме деп қауіптеніп, оның өзі «Иуән-жін соғыста қаза болды» деген хабарды жұртқа жайғызып жіберткізген, ал анау «Тоңүкөк» деген сол Иуән-жіннің содан кейінгі жасырын, бүркеншек есімі» дегенді айтады. Бірақ бұл да Тоңүкөк пен Иуән-

жінді бір адам еді дегенді дәлелдеу мақсатында ойдан шығарылған жалаң болжам ғана. Қай тұрғыдан алғанда да шындыққа келмейді. Тоңүкөк – қатардағы жай көптің бірі емес, үнемі жұрттың алдында жүрген, ордадағы қағаннан кейінгі екінші адам.

Сондықтан атын өзгертті екен деп, басқаны былай қойғанда, ордаға «император қызының» нөкері болып келіп, жансыздық қызметін атқарып жүрген жүзге жуық адамның, болмаса ордаға ағылып келіп жатқан қытай елшілерінің біреуінің (ол император сарайында тәрбиеленген адам ғой) оны танымай жүруі, ал таныса оны сарайға хабарламай қалуы мүмкін емес. Егер «өлді» деген хабарды таратып, өзі көзге түспей, бүркеншек атпен бөгде елге, бөтен ортаға қашып кетсе сөз басқа. Жоқ, ол өйтпейді. Тоңүкөк деген атпен Иуән-жіннің бар қызметін баяғысынша атқарып жүре береді. Заманында қытайға да, түріктерге де бірдей танымал болған әйгілі адамның атын өзгерткеннен танылмай жүрді дегенге қалай сенуге болады? Бұл – бір.

Екіншіден, Қытай мен түріктер арасындағы «Бейбітшілік пен туыстық» шарты Құтылығ қаған өлгеннен кейін, 709 жылы Қапаған қағанның тұсында ғана жасалды. Сонда Иуән-жін он алты жылдан кейін жасалатын шарттан қауіп тұтып, өзін 691 жылы «өлді» дегізіп жалған хабар таратқан болып шығады. Ал бұл өмір шындығымен қиыса ма?

Үшіншіден, Иуән-жін 691 жылы батыста Ыстықкөлдің маңында түргештермен соғысып қаза тапқан. Ал Тоңүкөк дәл осы жылы шығыста Толо өзенінің бойында ұйғырлармен соғысып, оны өзіне бағындырады. Сонда Иуән-жін мен Тоңүкөк бір адам болса, аттан басқа ұшқыр көлігі жоқ сол

заманда оның арақашықтығы бір-бірінен бірнеше мың шақырым жерді алып жатқан осы екі майданда бір кезде соғысуы мүмкін бе? Бұл арада Иуән-жін түргештермен соғыспады деп және айта алмаймыз. Оны басқаны қойғанда, Иуән-жін мен Тоңүкөкті бір адам деп отырған Грумм-Гржимайлоның өзі де мойындайды. Сондай-ақ Иуән-жіннің түргештермен (қытайша Туциши) соғысып, оның сонда қаза тапқаны Таң мемлекетінің жаңа хроникасында (СТШ) да, Н. Бичурин аударған «Таншуда» да айтылған. Демек, айтылған екі елдің арасында соғыстың болғаны шындық және бұл соғыста түргештің қағаны Ужылының жеңіске жеткені де ақиқат. 690 жылдан кейін Ужылының айтарлықтай күшейгені Таң әулетінің тарихында ашып жазылған. Ужылы бұл жылдары ешқандай жеңіліс көрген жоқ (Түріктер. Жужандар. – 103-104-бб.).

Төртіншіден, егер Иуән-жін мен Тоңүкөк шынымен бір адам болса, онда осынау үлкен оқиға Тоңүкөк басына қойылған өмірнамалық таскітапқа жазылған болар еді. Бірақ онда ондай жазу жоқ. Бұл арада Тоңүкөктің ескерткішінде жазылған түріктердің қырғызды жеңгеннен кейін түргештердің соғысқа дайындалып жатқанын жансыздары арқылы біліп, Ертістен өтіп барып, оларға тұтқиылдан жасайтын шабуылын Иуән-жіннің түргештермен соғысатынымен шатастыруға болмайды. Мұның алғашқысы – Қапаған қағанның тұсындағы соғыс. Мұнда түргештерге қарсы түрік әскерін Қапағанның баласы Инал қаған бастап барған болатын. Бұл, мерзім тілімен айтқанда, Иуән-жіннің түргештермен соғысынан 13-14 жыл кейінгі оқиға. Иуән-жіннің түргештермен соғысы Құтылығ қағанның тұсында болған.

>>>

Міне, осындай нақты-нақты деректер мағлұматынан кейін өз заманының озық ойлы екі азаматын нәсілі түрік болғаны және екеуінің де қытайда оқып, білім алғаны үшін қиыннан қиыстырып әкеліп, екеуінен бір кісі жасау әділетсіздік болмақ. Тоңүкөктің ақылымен Құтылығ қаған өз елін бастап Шұғайқұзға келіп орналасқаны тас-кітап жазуларынан белгілі. Шұғайқұз – тектес таулардың ішінде жалаңаш құздары көп, құж-құж қара тасты шоқылары алыстан ай-барланып сұсты көрінгенмен, етегі елге жайлы балқашты өңір. Айналасын шөл қоршап, аяқ жетер жерден алыста жатқандықтан, аң-құсы жыртылып айырылады. Тоңүкөк Құтылығқа өздеріне қараған елді Шұғайқұзға көшіруге ұсыныс жасағанда, алдымен, бұл өңірдің жау көзінен таса шалғайлығымен бірге көтерілісшілерге қажетті азық-түлікті табуға мүмкіндік беретін осы аң мен құсының көптігінде ескергенді. Міне, осы Шұғайқұздың етегінде болашақ Екінші Шығыс Түрік қағанатының негізін қалаған көтерілісшілердің таяу кезеңде атқарылар ісінің бағдарламасы жасалады. Бұл бағдарламаның авторлары Иуән-жін мен Тоңүкөк болғаны да ешқандай күдік тудырмайды.

Дегенмен, осы орайда түсінікке нақтылықтың тиімділігін ескеріп, өмірде болған-болмағанын тарихшы ғалымдар ресми түрде әлі ашып көрсетпеген бұл бағдарламаны бүгінгі ұғыммен былайша саралап, түйіндеп көрсетуге болатын секілді.

Бірінші түйін. Табғаштарға тәуелді болып келген түріктің басқа тайпалары арасында үгіт-насихат жұмысын жүргізу, жұртты жаппай азаттық көтерілісіне шығуға үндеу.

Екінші түйін. Тұс-тұстан келіп, жиналып жатқан жауынгерлерді көлікпен, тамақпен, қарумен жабдықтау.

Үшінші түйін. Бір қолға (орталыққа) бағынған жансыздар (барлаушылар) мектебін ұйымдастыру, оған ең сенімді, берілген адамдарды тарту: солардың берген хабары арқылы қоршаған жау елдердің ой-мақсатын, іс-әрекетін біліп отыру, соған орай жедел қарсы қимыл жасуды жүзеге асыру. (Бұл түйіннің өзегінде қытайдың өз тәсілін өзіне қолдану жатыр).

Төртінші түйін. Құлағанына елу жыл болған қағанатты қайта қалпына келтіру мақсатында билік жүйесін ретке келтіріп, елді басқару тәртібін орнықтыру.

Бесінші түйін. Жалпы түрік тайпаларының басын біріктіру арқылы қағанат қуатын нығайту, сол арқылы тәуелсіз дербес мемлекет орнату, яғни толық азаттыққа қол жеткізу.

Ресми тарих ғылымы қалыптастырған таным-түсінік бойынша Екінші Шығыс Түрік қағанатының негізін қалаушылардың алғашқы күннен осындай мақсат-мүддесі айқын бағдарламасы болды дегенге сену, әрине, қиын. Өйткені, бұған дейін не көне дереккөздерінің бірінде, не зерттеушілердің талдауларында ешқандай бағдарлама туралы сөз болған емес. Бірақ, солай дей тұрғанмен, көне қытай жылнамалары мен байырғы түріктердің өздерінен қалған тас жазулардағы деректерге байыппен ой тоқтата қарап, сол кездегі оқиғаның даму барысына талдау жасау арқылы, жоғарыда айтқандай, нақты бағдарламаның болғанына көз жеткізу онша қиындық тудырмайтын да сияқты. Жалпы зерттеушінің міндеті бар деректі жалаң қайталау емес, керісінше, сол бар аз деректің астарына, мән-мағынасына үңілу арқылы ғасырлармен өлшенер уақыт тозаңының астында қалған өмір шындығын хал-қадірінше ұрпаққа тазалап ұсыну болса керек.

Бұл, әрине, оңай шаруа емес.

Құтылығ көтерілісі Ашына Фуниән көтерілісі басылғаннан кейін, көп ұзамай-ақ басталғаны белгілі. Бірақ қытай жылнамаларында «Гудолу (Құтылығ) бүлік шығарды» деген жалғыз ауыз сөзден басқа 683 жылға дейін көтерілісшілердің не көшпелі көршілеріне, не Таң империясының шекарасына шабуыл жасады деген бір дерек кездеспейді. Сондай-ақ олардың империяның көтерілісі басуға жіберілген жазалаушы әскермен қақтығысы да еш жерде айтылмайды. Бірақ Құтылығтың 682 жылы «бүлік шығарғанын» Таң империясы біледі. Оған бұл бүліктің «Жаңа Таң кітабында» тіркелгені айғақ. Ал бұл Құтылығ бастаған көтерілісшілердің өздерінен бұрынғылар құсап азаттыққа жетеміз деп бірден шекара бұзып, империяға қарсы шабуыл жасамағанын көрсетеді. Жан-жағын жау қоршаған көтерілісшілердің ол кезде мұндай қайрат көрсетерліктей қауқары да жоқ еді. Көтерілісшілердің терістікке кетіп, Шұғайқұз тауының жықпылына сіңіп, тұтас бір жылды алдағы күреске дайындыққа жібергендігіне бір айғақты дәлел осы.

Бұл арада тас жазудағы Білге қаған айтатын: «қаған әкем 17 ермен жортып жөнелген екен, сыртқа жүріс қылайын деген екен», одан кейінгі «жиналып 70 ер болған екен», «барлығы 700 ер болған екен» деген жолдардың сырына үңіліп, не айтпағын ұққан жөн (Өмірәлиев Қ. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. – Алматы, 1985. – 85-б.)

Қытай тарихнамаларының дерегі Құтылығ көтеріліс жасағанда оның бес мың жауынгері болғанын айтады. Осының дұрыстығын кейінгі зерттеуші ғалымдар да (Томсен, Грумм-Гржимайло, Гумилев, Лю-Мао-цзай, т. б.) мойындайды. Олар

Білге қаған айтқан осы сандардың бәрін жоққа шығарады. Сонда Білге қаған әкесінің қол астында қанша әскер барын білмегені ме? Олай дейін десең, әкесі өлгенде Білге қаған әжептәуір есейіп қалған жігіт. Кемі 9-10 жаста. Оның әкесінің қанша жауынгері болғанын, тіпті, нақты білмегенің өзінде жеті жүзден көп (5000!) екенін білмеуі мүмкін емес. Білсе, көне тарихтың нақты куәгерінің жалған айтуына не себеп?

Қарап тұрсаңыз, Білге қағанның айтуында кілең жеті саны (17, 70, 700) қайталанып, бар ой соған негізделеді. Осыған қарап, бұл түріктердің жеті санын киелі тұтуынан десек, онда Білге қаған сол киелі 7 санының өзін аттап кетіп, бірден неге 17-ден бастайды? Бұл арада мәселе, меніңше, жеті санының киелігінде емес. Білге қаған айтқан ерлердің саны Құтылығтың қанша жауынгері болғанын көрсетпейді. Бұл тек Құтылығ қағанның көтеріліске ұйытқы болған пікірлес серіктерінің, ұйымдастырушылардың саны ғана. Олар, атап айтқанда, Құтылығтың өзі, екі інісі – Қапаған (Мочо) мен Түзелбек (Дусифу), туысы Мұғалбек (Мочюй), екі кеңесшісі Иуән-жін мен Тоңүкөк (Туңьюгу), тағы басқалар, барлығы – 17.

Кәне, Білге қаған сөзіне тағы бір зер салайықшы: «қаған әкем 17 ермен жортып жөнелген екен, сыртқа жүріс қылайын деген екен» дейді. Құтылығ соңына ерген он жеті ерімен жауға аттанбайды: «біреумен соғысып, бағындырып, не олжалап қайтайын» демейді. «Ерлерімен сыртқы (көрші) елді барлап, жүріп қайтайын» дейді. Мұның астарында он жеті ердің түрік тайпаларын аралап, үгіт жүргізгені, оларды жаппай көтеріліске шығуға шақырғаны жатыр. Осы арада басын ашып алар бір мәселе, мұның бәрі тас кітапта көрсетілгендей, бір Құтылығтың еңбегі емес. «Құм жиналып тас бол-

мас, құл жиналып бас болмас» деген билеуші ақ сүйектердің идеологиясымен сана қалыптастырған көшпелілердің ел билігінің тізгінін әйтеуір қаған тұқымынан шыққан біреуге ұстатуды дәстүрге енгізіп, заңға айналдырып жібергені тарихтан белгілі. Нақтылық үшін, тіпті, өте әріге бармай-ақ, XVIII ғасырда ұлы жүз қазақтарының ел билеуге Абылай ханның бір баласын арнайы барып сұрап алып келіп, хан көтергенін айтсақ та жеткілікті ғой деймін. Шындығына келгенде, Құтылығтың еңбегі де осы дәрежеде болуы мүмкін. Оны Тоңүкөктің Құтылығ туралы «Уайым жеп толғадым, арық бұқалы, семіз бұқалы екенін болашақ қаған кісі кейіннен білсе екен деп ойладым. Бірақ ол қаған «семіз бұқа, арық бұқа» деп айырып білмес екен. Көңілге түйдім. Сонша ойландым, толғандым» деуі осы ойымызға айғақ. Құтылығты үлкен ойдың, мол біліктің адамы болмауы да мүмкін деуіміз де осы-

дан. Сондықтан көтерілісшілердің бағдарламалы іс-қимылын сол заманның озық идеологтары, көтерілістің саяси жетекшілері Иуән-жін мен Тоңүкөктің еңбегі, солардың ықпалды басшылығы деп ойлау да шындыққа теріс келмейтін сияқты.

Бұл кез, тас кітапта жазылғандай, бүкіл түрік халқының «Мемлекетті халық едім, мемлекетім енді кәні? Кіммен мемлекет құрармын?! Қағаны бар халық едім, енді қай қағанға іс-күшімді беремін?!» (сонда. – 85-б.) деп қайғырып, тәуелділік тауқыметін тартып, азап шегіп, азып жүрген шағы. Иуән-жін мен Тоңүкөк халықтың бұл көңіл-күйін тамыршыдай тап басып, тани білді. Ел аралап, халықты азаттық күреске шақырды. Олар бұл ұранға қызу үн қосты. Тұс-тұстан ағылып келіп Құтылығ көтерген түрік туының астына жиналып жатты. Ұранды естіп, «қаладағы ел тауға шыққан екен, таудағы ел еңіске түскен екен» дейді Білге қаған бұл жөнінде.

Бұдан шығар қорытынды сол, тас кітапта жазылған, Тоңүкөк айтқандай: «тоғай-тоғайда, тау-таста қалған-құтқаны жиналып жеті жүзге жетсін», Білге қаған айтқандай: «Жина-

лып барлығы 70 ер болсын», қалай болғанда да олар Құтылығ көтеріліс жасағанда қасында бірге болғандар оның тек өз иелігінің ғана адамдары емес. Олар – Құтылығтың қол асына үгіттеу арқылы, шақыру арқылы кейін келген көрші туыстас тайпалардың адамдары.

Міне, осылардың бәрі жиналып келгенде, көтерілісшілердің өзіндік айқын бағдарламасы болды және оның бірінші түйіні «Табғаштарға тәуелді болып келген түріктің басқа тайпалары арасында үгіт жүргізу, жұртты жаппай көтеріліске үндеу болатын» деп болжам жасауға толық негіз береді. Сондай-ақ бұл арада Құтылығтың туы астына жиналған алғашқы санаулы ерлердің негізінен Таң империясы тағайындаған басқақпен сыйыса алмай, қазақ шығып (бағынбай еркін жүрген) кеткен батыр жігіттер екенін және олардың әрқайсысының соңында өз нөкері болғанын да аңғару қиындық туғызбайды. Бұлардың бәрі және талай сынақтан өткен, сайдың тасындай кілең «сен тұр, мен атайын» ержүрек жігіттер болатын. Олар соғыста жауына қырғидай тиді. Білге қағанның «қаған әкем әскері бөрі сияқты, жау қой сияқты болған екен» деуінің мәнісі де осында (аталған еңбек. – 85-б.).

Әрине, бұдан көтерілісшілердің бәрі бірдей осындай еді деуге тағы болмайды. Олардың бір тобы азаттыққа ұмтылғанмен, дәрмені жоқ, кедей тобыр болатын. Тоңүкөктің жауынгерлердің «екі бөлегі аттылы еді, бір бөлегі жаяу еді» дейтіні де осыдан. Жаяу әскерге көлік керек. Мынау жалпақ далада астында қусаң жететін, қашсаң құтқаратын сәйгүлік болмаса, жауға аттанып не қиратпақ. Атсыз түрік – қанатсыз құспен тең, жау жебесіне жем болып, айдалада көмусіз қалары хақ. Өмірі ат үстінде алыс-жұлыспен өткен

көтеріліс басшыларының жауынгер үшін жақсы аттың қаншалықты қажет екенін ешкімнен кем білмесі аян. Соның үшін де олар, алдымен, «ашты тойындыруды, жаяуды көліктендіруді» өздеріне бірінші міндет етіп қояды.

Осы мақсатта олар таңдаулы батыр жігіттерден шағын-шағын жасақ құрып, оларға шалғайдағы тоғыз оғыз тайпаларының бай ауылдарының жылқысын үйір-үйірімен қуғызып алдырып, оның бәрін жауынгерлерге бөліп береді. Соның нәтижесінде аз күнде жаяу жігіттер түгел атты жауынгерге айналады.

Аң аулап елді тамақпен, жылқы алдырып жауынгерлерді көлікпен қамтамасыз ету арқылы көтеріліс басшылары екінші мақсатты ісінің үдесінен шыққандай болды. Ендігі міндет қолдағы бар жауынгерді соғыс өнеріне үйрету және құзғындай қоршаған жау елдердің тірлік-тынысын, іс-әрекетін біліп отыру қажеттілігіне қарай ойысқан еді.

«Көп қорқытады, терең батырады», қаймықтырар қалың күшің болмаған соң, сақтық керек. Қарсыласыңның өзің туралы не ойлайтынын, не істеп, не қоятынын алдын ала біліп отырмасаң, кез келген кездейсоқтықтың құрбаны болып кетуің мынау қатыгез заманда оп-оңай. Мұны басқа білмесе де Қытай императорының көшпелілер арасындағы жансыздары арқылы олардың қыбыр еткен әрбір қимылын біліп отырып, інінен шыға берген суырды желкесінен басқан аңшыдай олардың бұлқынуға мұршасын келтірмей тұншықтырып отыратынын талай естіген, көзімен де көрген Тоңүкөк жақсы біледі. Қазіргі жағдайда жау арасында жүріп, жағдайды хабарлап отыратын жансыздың болуы – көтерілісшілер үшін қажеттісі. Сондықтан да Тоңүкөк бұл іске айрықша көңіл бөліп, бар

тірлігі құпия ұсталатын тыңшылар мектебін ұйымдастырады. Кейін ол айтарлықтай жемісін берді. Басқаны айтпағанда, жан-жақтан ағылып келіп, жаңа күш жиыстыра бастаған көтерілісшілерді қоршап алып, біржола құртып жіберуді көздеген Табғаш, Оғыз, Қытаң қағандарының үштік одағының құпиясын ашып, осынау қанқұйлы әрекеттің алдынан алуға мүмкіндік туғызған осы Тоңүкөк жансыздары болатын. Бұл туралы тас жазуда Тоңүкөктің өзі: «Оғыз жұрты жағынан жансыз келді. Жансыздың сөзі мынау болды: Тоғыз оғыз халқының үстіне (тағына) қаған отырды. Ол қаған табғаш қағанына Куны Сеңүнді, Қытаңға Тоңра Семді жіберген. Мынандай сөзбен жіберген: «Аз ғана Түрік елі (өзінше мемлекет болып) жүреді еміс, қағаны Алып еміс, ақылшысы білікті еміс. Ол екі кісі тұрса, сені (Табғаш қағанын) өлтірер деймін, шығыста Қытанды (қағанын) өлтірер деймін, мені (оғыз қағаны) өлтірер-ақ деймін. Табғаш (сен) түстік жағынан ти! Қытаң (сен) шығыс жағынан ти! Мен терістік жағынан тиейін. Түрік-сыр халқының жерінде ие қалмасын! Осылай иесін жоқ етелік!» – деп айтты. Ол сөзді естіп, түнде ұйқым келмеді, күндіз отырғым келмеді», – дейді (Өмірәлиев Қ. Аталған еңбек. – 74-б.).

Міне, жансыз ұстап, жасырын әрекет жасап көрмеген түрік елінің тарихында отырықшы елдерге тән құпия майдан әрекеті осылайша өзіндік көрініс табады. Мұны жоспарсыз, кездейсоқ тірлік деуге әсте болмайды. Демек, көтерілісшілердің жыл бойы жүргізілген дайындық жұмысында тындырылған елеулі істің бірі – жансыздар дайындау екеніне бұдан кейін күдік тумасқа тиіс. Біздің мұны үшінші түйінге енгізіп, қадап айтуымыздың сыры да осында.

Шұғайқұзға жиналған батырлардың саны жеті жүзге жетті. Әрқайсысының соңында ерген руы, нөкері бар. Жер қайысар қолға айналды. Ал бұл елдігінді танытып, ерлігінді көрсетер шақтың туғанының белгісі еді. Игілікті істі бастарда тізгінді ұстар тұтқа керек. Бір қолға қарамаған, бір билікке бағынбаған елде береке жоқ. Осыған орай Тоңүкөк пен Иуән-жін қаған сайлауды жедел қолға алды.

Бұл ретте құранды жұрттың бір пікірге қалтқысыз қоруына, яғни қаған көтеруге лайық жалғыз адам – Құтылығ болатын. Жол жағынан тікелей мұрагерлік құқы болмағанымен, әйтеуір, негізі қаған тұқымы болып есептелінетін Құтылығтың қаған болуына батырлардың ешқайсысы да қарсы болмаған сияқты. Тоғызыншы айдың толық толуы қарсаңында түрік-сыр халқы Шұғайқұздың етегінде ақ боз биені шалып, ақ киізге отырғызып, Құтылығты қаған көтерді. Сөйтіп, Ел төресі (1) деген атпен Құтылығ түрік елі билігінің тізгінін өз қолына алады.

Назар аударалық бір дерек – Құтылықты қаған тағына отырғызушылар түрік елінде бұрыннан қалыптасқан дәстүр бойынша оны қаған не хан демейді, «Ел төресі» деп атайды. Меніңше осы атауда көтерілісшілерге тән рух, демократиялық сипат бар, қаған мен ханға қарағанда «ел төресі» лауазымында киімнің ішкі бауындай халыққа деген жақындық бар. Мұны Құтылығтың әйеліне де ерекше құрмет көрсетіліп, «ханның ханымы» ұғымындағы «Қатын» деген атауға «Ел данасы» (Ил-білге) деген мәртебелі сөздің тіркелуінен де байқауға болатын сияқты.

Осыған қарағанда, Құтылығтың әйелінің де көтерілісшілердің құрметіне бөленген қасиеті болған секілді. Әйтпесе бүкіл түрік халқының тәңірісіндей Бумын қағанның әйелінің өзіне «Қатын» дегеннен басқа ат берілмеген ғой. Осыдан шығарып, Құтылығ әйелін көтерілістің алғашқы кезінде тұс-тұстан арып-ашып ағылып келіп жатқан жарлы-жақыбайларды ашық қабақпен жылы қарсы алып, аналық мейір танытқан ізгі жан болған-ау деп шамалауға болатын тәрізді. Құранды елдің бас біріктіріп, ынтымағы жарасып кетуіне мұның да үлкен ықпалы болары сөзсіз. Тас жазудағы Білге қағанның: «Жоғарыда Көк тәңірі, Түріктің Ыдуқ Жері, Суы былай деген екен: «Түрік жоқ болмасын, жұрт болсын деген екен. Сөйтіп әкем Илтеріс (Ел төресі) қағанды, шешем Ил-білге (Ел данасы) қатынды Тәңірдей төбесіне қойып, жоғары көтергенге ұқсайды» (аталған еңбек. – 85-б.) деп айтуына қарағанда, Құтылығ әйелі ел билігіне араласып, ел анасы дәрежесіне көтерілген, кісілігі мол, ақылды адам болған секілді. Өйткені Білге қағанның: «Әкем Илтеріс қағанды, шешем Ил-білге қатынды тәңірі төбесіне қойып, жоғары көтерген» деп, қабат айтып, қабат құрмет тұтуы балалық махаббатынан гөрі, елге сыйлы болған

ата-анасына деген мақтанышын білдіретіндей. Қалай болғанда да, әйелді мұндай қағанмен бірге қойып, құрметпен атау бұған дейінгі түрік қағандарының тарихында кездеспейді.

Құтылығ хан тағына отырғаннан кейін Тоңүкөк пен Иуән-жінді Орданың бас кеңесшілері етіп тағайындап, оларға «бойла баға тартқан» деген атақ, ал екі інісіне қарауындағы екі елді басқартып, біріне – Қапағанға шад деген, екіншісіне – Түзелбекке иеху (иағбу) деген атақ береді.

Жауынгерлер арасында қатаң тәртіп орнатылып, әскер басшылары тағайындалады. Соғыс өнеріне жаттығу күндіз-түні бірдей жүргізіліп жатты.

Қойшығара САЛҒАРАҰЛЫ,
тарихшы, филология
ғылымдарының докторы,
профессор

(1) Ел төресі – көне түріктік лауазым, «төр иесі» деген ұғымды білдіретін «төр» және «ие» деген екі сөзден құралған. Мұндағы «төр» – билік деген мағынаны білдіреді. Соған орай «ел билеушілерінің тұқымы» деген ұғым келе-келе «төре тұқымы» деген ұғыммен бір мағынаға ие болып кеткен. Халқымыздың Шыңғыс ханның тұқымын «төре тұқымы» деп, төре атауын бір рудың атына айналдырып жіберуінің сыры да осында.

ТЮРГЕШСКИЙ КАГАНАТ

Тюргеши входили в состав Восточного крыла (Дулу) Западно-тюркского каганата. Изначально они обитали в Центральном Тянь-шане и на реке Или [22]. Во времена реформы Ышбара Толис-шад-кагана тюргеши наряду с другими девятью племенами получили стрелу – символ власти – и стали одним из привилегированных племен Западно-Тюркского каганата. Предводитель племени стал носить военный титул Чур. С этого момента начался рост могущества племени Тюргеш. Существует две версии появления племени тюргеш. Согласно версии Л.Н. Гумилева, тюргеши являются смесью племени Абар, которое жило в Семиречье, и Дальневосточного племени Мукри, перекочевавшего в данный район в первой половине первого тысячелетия нашей эры, причем желтые тюргеши были потомками Мукри, а черные – потомки Абаров [23]. По другой версии племя тюргеш можно этимологизировать как Тюрк Киши (тюркские люди). В данном случае тюргеши представляют собой племя, происходящее из Алтая и близкое как самим тюркам, так и карлукам. В 694 году тюргеши вместе с племенами азгыр и улуг-ок пытались взять город Суяб, но были разбиты [24]. В это время китайская администрация назначила Ашина Хушэло,

потомка правителей Западно-Тюркского каганата, правителем «10-стрельных тюрков» (он ок будун). Его политическая деятельность по восстановлению господства в Семиречье наткнулась на сопротивление племени тюргешей. Племя Тюргешей возглавил Ушлик, который носил титул Бага-Тархан (мохэ-дагань в китайской транскрипции). Он начал планомерно бороться с Ашина Хушэло, стараясь напрямую не сталкиваться с войсками Китайской администрации. Со второй половины 690-ых годов Ушлик накапливал силы для окончательной войны с Западно-тюркскими каганатами, которые формально считались правителями данных территорий и зависели от Китайской администрации. Ашина Хушэло, опасаясь внутривластного соперничества, стал притеснять племена Дулу, чем окончательно оттолкнул их от себя. Ушлик же вел более взвешенную политику, пытаясь привлечь родоплеменную аристократию к себе в союзники. При этом Ушлик старался ограничить сепаратизм родоплеменной знати, поэтому он начал проводить политическую реформу. Он реанимировал старый тюркский титул «тутук», придав ему новые функции. Теперь Тутук контролировал определенную область и выполнял как мирные, так и военные

функции. Ушлик поделил свою державу на 20 областей, во главе которых были тутуки. Каждый тутук выставлял в среднем 7000 воинов, что в общем составляло 140 тысяч армий. Ашина Хушэло, рассчитав свои силы, понял, что обладает гораздо меньшими ресурсами, чем Ушлик и вместе с 60-70 тысячами своих подданных (то есть его армия была примерно в два раза меньше армии тюргешей) он откочевал восточнее на территории подвластные китайской администрации.

В 706 году китайская администрация пожаловала Ушлику княжеский титул за успехи в битве с арабским войском, которое пыталось завоевать среднеазиатские города. В 707 году тюргеши отбросили арабов от Бухары. Арабы отступили в Хорасан [27]. Ушлик правил в 699-708 годах. После его смерти к власти пришел его сын Согэ. Согласно китайским источникам тюргеши времен начала правления Согэ могли выставить до 300 тысяч воинов, что в два раза больше численности армии Ушлика, отца Согэ. Связано это с тем, что Ушлик в начале своего правления контролировал только племена Дулу, в то время как в конце своего правления Ушлик присоединил к своей державе племена Нушиби и некоторые города Средней Азии, населенные согдийцами, удвоив количество населения

своей державы. Численность племен Нушиби была примерно равна численности племен Дулу. Но при этом, сами тюргеши численно стали доминировать в составе Дулу. Согласно китайским сведениям черные тюргеши составляли 300 тысяч человек [26], то есть 60 тысяч войска и пропорционально они были равны трети всего тюргешского народа, то есть численность всего войска тюргешей составляла 180 тысяч человек из 300 тысяч подданных Согэ.

Чтобы наладить отношения с тюргешами, Китайская администрация прислала послом к Согэ бывшего Западно-Тюркского кагана Ашина Хуайдао, тем самым показывая и признавая статус Согэ. В дар Согэ были преподнесены Знамя, грамота и 4 придворных девушки. Несмотря на малые дары, Согэ был польщен символическим жестом и личностью посла. Он послал своего посла в Китай. Посол был встречен с почестями и ради него провели военный парад. В итоге между тюргешами и Китаем в 708 году сложился союз.

В 708 году Согэ опять отбросил арабскую армию от стен Бухары. В это время поднял мятеж против Согэ некий Кули-Чур. Он с помощью взятка похитил Китайскую администрацию с Согэ. После серии битв мятеж был подавлен, а тюргешско-китайские отношения восстановлены. После этого Согэ выделил своему младшему брату Чжэну отдельный улус. Чжэн обиделся на величину улуса и посчитал себя обделенным. После этого он обратился за помощью к кагану Восточно-Тюркского каганата с просьбой о помощи в воцарении [28]. Восточные тюрки вторглись в Тюргешскую державу и победили тюргешей, Согэ погиб в битве в 711 году. Капаган-каган, правитель Восточно-Тюркского каганата,

казнил Чжэна после смерти Согэ, после чего его армия покинула регион. После этого несколько лет была анархия. Если Ушлик и Согэ были из желтых тюргешей, то новый правитель Сулук происходил из черных тюргешей. До его пришествия на престол арабы смогли завоевать некоторые города средней Азии и существенно расширить свои владения. В 715 году Сулук смог восстановить единство. Его армия равнялась 200 тысячам. В это время арабы и тибетцы пытались противостоять китайским войскам, воюя за Среднюю Азию и восточный Туркестан. Возрождение тюргешей изменило расстановку сил. В 716 году тюргеши разбили китайские войска, в 717 году тюргеши в союзе с арабами и тибетцами напали на китайские гарнизоны в Яка-Арык и Аксу, но воспользовавшись победами, Сулук изменил свою политическую ориентацию. В 717 году в Китае погиб формально признаваемый китайцами каган Западно-Тюркского каганата Ашина Хянь. Сулук постарался пресечь попытки возвести нового формального правителя Западно-Тюркского каганата и в 717 (или в 718) году Сулук прибыл в Китай для переговоров. Он получил там признание как правитель, к нему были отправлены китайские послы, которые привезли ему «грамоту княжеского достоинства, парчовый кафтан, перламутровый нож, шагриновый колчан и поручил ему надзирать за городом Гиньфан». Также китайский император отдал в жены Сулуку дочь предыдущего Западно-тюркского кагана Ашины Хуайдао по имени Чжоча. Танский император также не воздвиг никого из принцев Ашина на роль формального кагана западных тюрков. Этими актами Китай признал, что тюргешский каган Сулук является наследником каганов Западно-тюркского каганата.

Халиф Хишам отправил Сулуку посольство с предложением принять ислам. На что Сулук ответил отказом и начал борьбу с арабами за владение городами Средней Азии. В 724 году Сулук поддержал восстание согдийцев против арабов, которое было подавлено только в 728 году [29].

За свою воинскую доблесть арабы прозвали Сулука Абу Музахим (Бодливый). В 730-ых годах Чжоча, жена Сулука из рода Ашина, отправила свою просьбу в виде приказа китайскому генерал-губернатору. Китайский генерал-губернатор посчитал это дерзостью и наказал посланца жены тюргешского кагана. Сулуку было нанесено символическое оскорбление. Сулук начал вести тайные переговоры с тибетской державой, которая соперничала с китайцами. В 737 году, дождавшись подходящего момента, он напал на китайские владения и сжег четыре крепости, после чего осадил город Аньси-чэн. Старый губернатор, оскорбивший жену Сулука, был отозван в Китай. Новый китайский губернатор попытался решить вопрос силой и в битве с тюргешами потерпел поражение. Сулук разграбил китайские владения и ушел. После чего Сулук решил отправить посла в Китай. Переговоры не сложились. Под конец жизни Сулук стал жадным. В молодости Сулук имел славу удачливого, щедро и доброго кагана, но позже щедрость сократилась, и он перестал раздавать добычу простым воинам в прежнем объеме, большую часть добычи оставляя у себя. Из-за этого недовольные тюргеши составили заговор и одной ночью напали на ставку Сулука, убив его в 738 году. После смерти Сулука началась гражданская война между черными и желтыми тюргешами, закончившаяся тем, что в 756 году остатки тюргешей были покорены карлуками.

ВОСТОЧНО-ТЮРКСКИЙ КАГАНАТ

После смерти Кара-Чурин Тюрка Тюркский Каганат распался на две части. В ее восточной части воцарился Жангар Киминь-каган, враг Кара Чурин Тюрка. Отец Жангара, Чулохоу-каган, погиб в битве с Кара-Чурин тюрком, поэтому Жангар считал себя кровным врагом Кара Чурин Тюрка. С 599 года, когда тот стал каганом, Жангар поднял мятеж и ушел в Китай. До 603 года он проживал в Китае и фактически не имел поддержки у восточных тюрков. Смерть Кара Чурин Тюрка привела к анархии и многие восточные тюрки решили признать власть Жангара, тем более учитывая тот факт, что Жангар имел хорошую финансовую помощь из Китая.

В 607 году Император династии Суй Ян-ди путешествовал по Китаю и Жангар прибыл к нему в походный дворец и подарил 3 000 коней, получив взамен 13 000 кусков шелка, что считалось слишком высокой ценой за такое количество лошадей. По сути, это была завуалированная подношение Жангару. Жангар подал доклад императору, в котором предлагал изменить тюркскую одежду и законы на китайские одежду и законы. Ян-ди отказал в этой просьбе и приказал устроить пир для кагана и 3 500 тюрков, подарить еще 2 500 кусков шелка, колесницу, верховых лошадей, литавры, музыкальные инструменты, знамена и приказал императорским послам называть Жангара только по титулу, что считалось большой привилегией. Вскоре император посетил ставку Жангара в Ордосе, где пировал с ним и осыпал подарками.

С другой стороны, Ян-Ди отменил приграничную торговлю между тюрками и китайцами, фактически сделав Жангара монопольным владельцем китайских вещей, тем самым подымая его статус среди тюрков [30].

К Жангару несколько раз приезжал посол из Когуре, но Жангар решил не встречаться с ним, а проводил к китайскому императору. Ян-ди сказал, что Жангар очень преданный и наградил его. В 608 году Жангар посетил Лоян и вернулся в ставку. Жангар умер в 608 году (или в начале 609 года).

Его сын Тюрк-шад наследовал власть и был провозглашен Шибир-каганом. Здесь стоит отметить, что каганом он стал по указу китайского императора, что показывает зависимость Восточно-Тюркских каганов от Китая в тот момент. Китайский император Ян-Ди своей политикой настроил против себя

многие слои китайского общества и ряд восстаний прокатился по империи Суй. Ян-Ди выдал замуж за Шибир-кагана китайскую принцессу, которая стала фактически агентом Китая в ставке кагана. К 615 году отношения между Шибир-каганом и Ян-Ди окончательно испортились. В этом году Ян-ди отдыхал в крепости на Севере Китая и Шибир-каган решил захватить его в плен. Донесение китайской принцессы спасло Ян-ди. Началась война между тюрками и китайцами. Ян-ди оказался в тисках между восставшими и тюрками, и в итоге в 617 году империя Суй пала. Шибир-каган включил в свой состав такие владения как Кидань, Шивэй, тогон, гаочан, которые ранее подчинялись Китаю. Целый ряд китайских губернаторов признали подданство тюркскому кагану. Шибир-каган стал хозяином положения [31]. В 618 году основатель династии Тан

Ли Юань отправил к Шибир-кагану своего посла с дарами и предложил альянс. Шибир-каган согласился и отправил 2 000 коней, 500 воинов для охраны столицы Ли Юаня и еще 1500 воинов со своим помощником. Помощника Шибир-кагана отлично приняли там и посадили возле Ли Юаня, но позже помощник Шибир-кагана сообщил, что Ли Юань способен вновь объединить Китай, а это не в интересах Шибир-кагана. Узнав об этом, Шибир-каган в 619 году пересек Хуанхэ маленькой группой войск, соединился с другими китайскими губернаторами для атаки Ли Юаня. Неожиданно Шибир-каган заболел и умер. Смерть Шибир-кагана была удачей для Ли Юаня. Он сделал вид, что не знал о последнем намерении Шибир-кагана, объявил траур, отправил тюркам соболезнования и 30 000 кусков шелка «для похорон» (замаскированная дань). Младший брат Шибир-кагана, Силиг-бегшад, стал правителем с именем Чуло-каган. Он правил недолго всего год с 619 по 620 годы. Чуло-каган предоставил убежище императрице прежней династии Суй Сяо, принял и других приверженцев Суй, а также других мятежных китайских губернаторов. В городе Динсян был организован двор династии Суй в изгнании и целый тумен (10 000 воинов) охраняли данный город. Чуло-каган начал войну с династией Тан. Брат кагана Бури Шэ с отрядом численностью 2000 тюрков соединился с Лю Учжоу (мятежный китайский губернатор) и вместе они разграбили владения династии Тан. Война с династией Тан предвиделась тяжелой, и советники стали говорить Чуло-кагану, о том, что лучше помириться с Ли Юанем, но он возразил, что обязан династии Суй сохранением каганата и теперь должен вернуть долг. На самом деле Чуло-каган желал

дестабилизировать Китай насколько это было возможно. Но планам Чуло-кагана не удалось осуществиться, из-за того что он вскоре умер после непродолжительной болезни [32]. Его сын Юэшэ-Шэ был слаб здоровьем и каганом по старому закону избрали младшего брата Ашина Доби, который прежде носил титул Багадур-шада. Ашина Доби стал носить титул Кат Иль-каган.

Долго раздумывая, Кат Иль-каган склонился к идее войны с Тан под предлогом восстановления династии Суй. Несмотря на дань и подарки, выплачиваемые Ли Юанем, каган решил нарушить мир и напасть на Ли Юаня.

Летом 621 года тюрки напали на приграничный город Китая. Нападение было отбито, после чего Ли Юань решил договориться с Кат Иль-каганом и отправил ему послов, но Кат Иль-каган арестовал послов и началась война, которая длилась 3 года. В итоге Кат Иль-каган отступил и отправил посла к Ли Юаню, чтобы договориться о мире и торговле. Император согласился на мир и Кат Иль-каган увел войска [34].

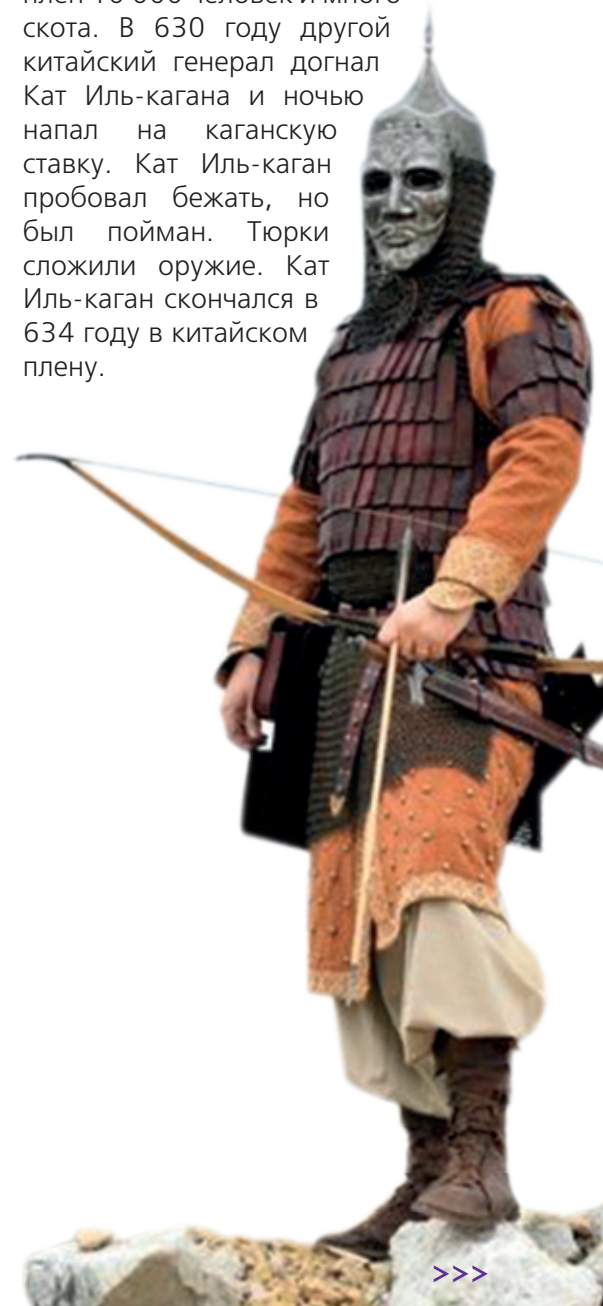
Ли Юань понимал, что новая война с восточными тюрками – вопрос времени и заключил союз с Западно-Тюркским каганатом, начал модернизацию армии, укрепил северную границу.

В 625 году война вспыхнула с новой силой. Тюрки одержали победу в провинции Шаньси. Император отправил против тюрков свои лучшие войска, тюрки одержали три большие победы и потерпели одно поражение. В 626 году тюрки отступили.

Кат Иль-каган решил начать переговоры. В это время в Китае сменилась власть. Ли Юань отрекся от власти в пользу сына, которого звали Ли Шиминь. Ли Шиминь и Кат Иль-каган заключили мир. В обмен на 3 000 лошадей и 10 000 баранов

китайцы отпустили всех тюркских пленных [35].

Мир негативным образом сказался на правлении тюрков. В 627 году против Кат Иль-кагана восстали племена Сеяньто, Уйгуров и Байырку. У тюрков начался падеж скота. В 628 году племянник Кат Иль-кагана поднял восстание против дяди. Ли Шиминь объявил, что будет поддерживать его. Китайский генерал атаковал ставку Кат Иль-кагана, разграбил ее, а позже он разбил тюрков и захватил в плен 10 000 человек и много скота. В 630 году другой китайский генерал догнал Кат Иль-кагана и ночью напал на каганскую ставку. Кат Иль-каган пробовал бежать, но был пойман. Тюрки сложили оружие. Кат Иль-каган скончался в 634 году в китайском плену.

>>>

Император Ли Шиминь решил расселить большую часть тюрков в северном Китае, немногих в центральном, а земли бывшего каганата разделить на провинции и назначить губернаторов. Таким образом, 49 лет тюрки жили в Китае и подчинялись китайским губернаторам.

В 679 году началось первое восстание тюрков против династии Тан, но оно было подавлено. Второе восстание под руководством Ашина Кутлука было поднято в 682 году. В 682-687 годах восточные тюрки во главе с Кутлугом одержали победу в гражданской войне против Китая и заново воссоздали свое государство, которое они в своих летописях называли «Манги Ел» (Вечный Эль, Вечное государство). Как отмечается в стелле Кюль-тегина, Кутлугу было нелегко укрепить воссозданный Восточно-Тюркский каганат. Ашина Кутлук совершил 47 походов против Китая и других врагов. В начале восстания Ашина Кутлук был провозглашен каганом. Ашина Кутлук был родственником Катиль-кагана. Он был князем в округе Юньчжун, получил тюркский титул тутун.

Кутлук присоединил к своему восстанию и некоторые другие племена, к примеру племя Хи, жившее в восточной Монголии рядом с Киданями. Вскоре он начал войну с Уйгурами. Уйгуры были разгромлены, тюрки добыли много лошадей, и Кутлук объявил себя «Эльтериш бильге каган», что означает «Мудрый правитель, объединивший свой народ». Своих братьев он сделал князьями: Мочура шадом, а Тюзиль-бека ягбу.

Китайская администрация попыталась подавить восстание. Ашидэ Юаньчжень (руководитель восстания 679 года), служивший Китаю, попросил разрешения выступить против Кутлука. Он получил разрешение, но вместо войны с Ашиной Кутлуком он присоединился к нему. Теперь к

Эльтеришу стали стекаться тюрки и другие кочевники, недовольные китайской администрацией. В 684-689 годах тюрки не переставали атаковать северную границу Китая. В 687 году тюрки были разбиты и бежали в степь. Китайский генерал положился на разведку: выяснив расположение тюрков, он решил неожиданным броском напасть на них. В последний момент тюрки обнаружили его войско и разбили их. Вернув свои старинные земли, Тюрки решили вернуть прежние завоевания. Но внешние завоевания не удалось. Ашидэ Юаньчжень отправился в поход против тюргов и погиб на войне. В 693 году Эльтериш-каган (Ашина Кутлук) умер. Его брат Мочур захватил престол и стал называться Капаган-каган [36].

В это время в Китае императрица У Цзэтянь узурпировала власть, оттеснив от престола своих сыновей. Капаган-каган постарался наладить отношения с Китаем, стараясь получить от него признания. Капаган-каган помог подавить восстание Киданей, за что китайцы признали его.

В 697 году каган выдвинул ультиматум с условиями мира, главным из которых было традиционная выдача тюркам большого количества продовольствия, проса, 3 тысяч сельскохозяйственных инструментов, большого количества железа. В случае отказа Капаган-каган угрожал войной. Получив желаемое, Капаган-каган арестовал китайскую делегацию, объявил себя защитником династии Тан и начал успешную войну, получив поддержку даже от некоторых китайских вождей. В 705 году императрица У Цзэтянь умерла и к власти вернулась династия Тан.

В 706 году Капаган-каган снова напал на Китай и разгромил китайскую армию. Тюрки разграбили несколько областей и вернулись в степь. В Степи Капаган-каган подчинил себе

племена Огузов (Теле), Хи (Кумохи), Кидань. С годами Капаган-каган стал жестоким и наложил на подданных огромную дань. Из-за этого такие племена как Карлуки, Хулуву, Шуньши на западе Тюркского каганата восстали и попросили подданства у китайской династии Тан. Восстали татабы, кидани на востоке и даже теле-огузы.

В 714 году Капаган-каган отправил своего сына во главе отборной конницы для атаки на Китай. В результате китайская армия разбила их. К 715 году каганат стал рассыпался на части, охваченный целой серией восстаний подвластных племен.

Каган не успевал подавлять восстания. В Джунгарии его войска были наголову разбиты. Кюль-тегин, сын Кутлуга и племянник Капаган-кагана и блестящий полководец, смог разгромить большинство восставших, но каган отстранил его от командования. В 716 году Капаган-каган разбил племена Теле-огузов. На обратном пути он случайно отделился от войска и влесу наткнулся на группу воинов племени Байырку, которые отрубили ему голову. После его смерти его советники объявили каганом сына Капагана – Инэль-кагана [37] в июне 716 года. Это было нарушение старинного закона о лестничном наследовании. Поэтому обойденные дети Ашина Кутлука, Могилян и Кюль-тегин, подняли мятеж и захватили власть, свергнув узурпатора, Могилян вззошел на трон в 716 году и принял титул Бильге-каган. Его младший брат Кюль-тегин, несмотря на возраст, прославился в войнах, которые вел Капаган-каган с восставшими племенами. Инициатором переворота был Кюль-тегин, который сам на престол не претендовал и уступил его своему старшему брату. Советники Капаган-кагана были казнены, из ссылки вернулся соратник Ашина Кутлука Тоньюкук, который был назначен советником Бильге-

кагана. Кюль-тегин фактически стал главнокомандующим.

В 717 году Кюль-тегин разбил уйгуров (токуз-огузов). Был совершен поход против племени Бай Си (Татабы). На Западе Тюркские войска разгромили карлуков. В 720-721 годах тюрки разгромили Китайское войско, которое по источникам достигало 300 тысяч и включало в себя такие племена как кидани, татабы и басмылы. Из-за того что все 4 части двигались отдельно, тюрки смогли разгромить эти армии по отдельности. Сначала были разгромлены басмылы, подошедшие первее всех. Китайская армия была разбита, был сильный мороз, а китайцы не взяли перчаток и лучники отморозили себе пальцы. Вскоре были разбиты кидани, а годом позже Бай Си (татабы), в 722 году. В 721 был заключен выгодный для тюрков мир с Китаем.

В итоге правящий триумvirат в лице Бильге-кагана, советника Тоньюкука и полководца Кюль-

тегина, привел Тюркскую державу к процветанию. Недаром в тюркских надписях их держава именовалась как Манги Ел (Вечный Эль, вечное государство). В результате военных действий Китай вынужден был открыть меновой рынок, где тюркских лошадей меняли на шелк. Несколько сот тысяч рулонов шелка китайский император Сюань-цзун вынужден был дарить тюркам каждый год. В 731 году Кюль-тегин умер.

В его честь был создан обширный погребальный комплекс, важную часть которого составил ряд балбалов – изображений поверженных противников, главным из которых был кыргызский Барс-каган. Также была написана эпитафия в честь Кюль-тегина, которая простояла с тех времен и была найдена в 1889 году Н. М. Ядринцевым в долине Кошо-Цайдам, на берегу реки Орхон (Монголия). Надписи данной эпитафии были дешифрованы в 1893 году датским ученым профессором Вильгельмом Томсенем. Копия

памятника эпитафии Кюль-тегина находится в Евразийском Национальном университете (Астана, Казахстан). Бильге-каган недолго пережил брата и скончался в 734 году. От китайского императора пришли официальные соболезнования и были присланы мастера для возведения храма и высечения надписи (мастером Ли Жуном). Каганом стал Йоллыг-тегин Ижань-каган, сын Бильге-кагана. С помощью китайских резчиков Йоллыг-тегин Ижань-каган составил знаменитую Орхонскую надпись, в которой прославлял Бильге-кагана и тюркскую монархию.

После смерти трех великих политических деятелей возрожденного Тюркского Каганата (Бильге-каган, Тоньюкук, Кюль-тегин) государство стало катиться к упадку. В 742 году коалиция трех племен карлуков, бысмылов и уйгуров подняла восстание и в 745 году свергла последнего тюркского кагана по имени Баймэй-каган.

Восточный- тюркский каганат, начало VII века

ҚАРЖАУБАЙ САРТҚОЖАҰЛЫ: ТҮРКІ ЖАЗУЫНЫҢ МУЗЕЙІ ӘЛЕМДЕ БІЗДЕ ҒАНА БАР

National Digital History порталы белгілі түркітанушы ғалым, профессор Қаржаубай Сартқожаұлымен сұхбаттасып, бүгінгі таңдағы түркітану ғылымы мен оның келешек мүмкіндіктері жайлы сұрап білген болатын

– Бүгіндері Көшпелілер өркениетіне деген қызығушылық артып келеді. Ұлы Даланың төсі Хуанхэ мен Дунай арасын мекендеген бабаларымыздың мұрасы жаңа қырынан зерттелу үстінде. Жалпы елімізге белгілі түрколог маман ретінде түркі мәдениеті, көшпенділер өркениеті қандай дәрежеде зерттеліп жатыр?

– Тәуелсіздік алған уақыттан бері бұл мәселеге мейлінше көп көңіл бөліне бастады. Әсіресе Елбасымыздың көреген саясатының арқасында, «Ұлттық тарих» жылы деген маңызды бағдарлама жүрді. Одан кейін «Мәдени мұра» деген мемлекеттік бағдарлама жүзеге асты. Елбасының Ұлытау баурайындағы сұхбатында елдің тарихы мен бүгінгі жайлы толғамды пікірлер айтылды. Күні кеше ғана «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы үлкен тарихи оқиға болды. Осылардың барлығы – Елбасының ұлт тарихына, ұлттың рухани дүниесіне көрсетіп жатқан қамқорлығы және бағыт-бағдарының айқын көрінісі. Соның арқасында сақ-ғұн дәуірінің алтын адамдарымен қорғандары қазылды,

күні кешегі Берел қорымынан табылған бабаларымыздың көл-көсір мұрасы, көк түріктердің алтын қазынасы бір орталыққа жиналып, әлем халқына ұсынылды. Соның арқасында Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Жазу тарихының» музейі ашылды. Орхон-Енисей ескерткіштерінің көшірмелері елге қайтып, ғылыми зерттеу тұрғысынан кітап, жинақ болып шығарылды. Еуразия кеңістігіндегі түркі халықтарының қолданған жазу үлгілері әлемдік мәдениеттің аса құнды мұрасына айналды. Қазақ Хандығының 550 жылдығын дүбірлетіп тойлады. Осылардың барлығы – ұлт тарихына жасалып жатқан мемлекеттік саясаттың тиімді жемісі.

**«ҒАСЫРЛАР БОЙЫ ҮЗІЛМЕЙ
КЕЛЕ ЖАТҚАН КӨШПЕЛІ ҒҰМЫР
– МЕНІҢ АТА-БАБАРНЫҢ ӨМІРІ»**

Өзім үнемі айтып отырамын: адамзат өз дәуірінде екі-ақ нәрсе өндіреді. Біреуі материалдық байлық, екіншісі рухани байлық. Рухани байлықты үнемі өндіріп отыру үшін үкіметтің қамқорлығы керек. Бұл – ұлтты ұстап тұратын жалғыз дәнекер. Рухани байлық болмаса, сен ұлт емессің. Сен

халық бола алмайсың, мемлекет құра алмайсың. Ал кез-келген материалдық байлықты қытай да, орыс та, негр де, ағылшын да өндіреді. Бұл – әркімнің тірі жүруі үшін істейтін амал-әрекеті.

Дейтұрғанмен, бүгінгі қазақ тарихының зерттейтін мәселесі көп. Біз үш жүз жыл басқаның боданы болдық. Үш жүз жыл деген оңай уақыт емес. Одан бұрында көрген трагедиямыз аз емес. Көк түріктердің тұсында көмір, темір, алтын барлығы өндірілді. Тіпті оларды айтпай-ақ, одан бұрынғы сақ-ғұндардың алтын әшекейлері өндірісі қандай болды? Берел қорғандарынан, Есік қорғандарынан, батыстан, орталықтан, шығыстан табылып жатқан бабаларымыздың мұраларына қарап қайран қаласың! Олардың тұтынған заттары, киім-кешектері, ат-әбзелдері барлығы алтыннан жасалған. Осы тұрғыда мынаны айта кеткен жөн: қазір біз тарих ғылымында «сақ» деп айтып жүрміз ғой. Негізі олай емес, олар – көне оғыздар. Оғыз деген сөз тайпалар. Осындай үлкен өркениет орнатып, әлемдік таңғалдырған бабаларымыздың мұрасы кімге болсын қуаныш. Бұл – айналып кел-

генде, ұлы Көшпелілер өркениетінің табысы. Біз осымен де мақтана алуымыз керек. Мен әр кез «ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан көшпелі ғұмыр – менің ата-бабамның өмірі» деп айтып мақтанып жүремін.

– Тәңірідей, тәңіріден жаралған,
Түрік білге қаған
Бұл шақта отырдым,
Сөзімді түгел естіндер:
Бүкіл жеткіншегім, ұланым,
Біріккен әулетім, халқым,
Оңында шад, апа бектер
Солында тархан, бұйрық бектер
Тоғыз оғыз бектері, халқы,
Бұл сөзімді мұқият тыңда,
Терең ұқ, – деген Күлтегін сөзі
бүкіл түркі халқының ұранына айналған. Осы көк түріктер тарихын сізден асып зерттеген қазақ тарихшылары жоқ деп айтсақ артық емес. Дегенмен соңғы уақыттарда сіздің «Үйсін хандығы» кітабыңызда түрік қағанатын құруда үйсін хандығы маңызды рөл айтқанын оқыдым. Тіпті алып Түрік хандығының территориясының үлкеюіне Үйсін ханы Істемі қағанның еңбегі сіңгені жайлы да айтылады. Осы туралы өз аузыңыздан естісек.

– Сұрағың маңызды. Көк түріктерді басқарған – қыпшақтар («Соңғы кездегі өзімнің зерттеулеріме өзім таңғалып жүрмін» деп ағамыз бір күліп алды). Бірінші көк түріктер қағанатын құрушылар жалғыз қыпшақ емес қой. Оларға Үйсін хандығы көмекке келген. Үйсін хандығының қағаны Істемі қағанды Бумын қаған өзіне тартқанның арқасында азуын айға білеген Жужандарды жеңді. Ол уақытта Жужандарды құлату мүмкін емес. Оларды қытайлар да жеңе алмаған. Б.з.б. I-II ғасырларда үйсіндер күшті қуатты мемлекет болды. Олар Қытайдың Батыс-Вэй

династиясымен жақсы қатынаста болған. Одан бұрын Тань, Хань империяларымен одақтас еді. Осы уақытта түрік қағаны Бумын Үйсін хандығын одаққа тартып, көп жылдық тарихы бар Жужан іспетті азулы жауды талқандауға мүмкіндік туатынын сезді. Жужанға қарсы соғыстың көш бастаушысы, шабуылдың стратегиясымен тактикасын жасаушы, саяси және әскери түріктің қыпшақ тайпасының тумасы Бумын қаған хан тағына жайғасты. Осы жерде тағы айта кететін нәрсе, Үйсін көсемдері қағандық тағына таласпай Бумын қағанды түрік қағанатының басшысы ретінде қабылдады. Жаңа орнаған хандықтың хан тағына Бумынның өзін отырғызып, Хан ордасының басшысына оғыздардың бір көсемі Қара Еркіндігіні отырғызды. Осындай ынтымақ-бірліктің арқасында Көк түрік қағанаты құрылды. Үйсін ханы Істемі хан болса Көк түріктер қағанатының керегесін кеңейтіп, іргесін қуаттау мақсатын бекемдеу үшін батыс түрікке аттанды. Қазіргі ұлы Түрік қағанатының территориясын бекітуге молынша қызмет атқарды. Біздің тарих осы оқиғаны

мәңгі ұмытпауы да керек деп ойлаймын. Бойында қуаты, басында ақылы бар ұрпаққа ұлы іс істеп кеткен Істемі қағанның ерлігі – үлкен еңбек. Жоғарыда айтқандай, рухани жаңғырудың өзі – өткен тарихтың шежіресі. Кім болсын, өткен тарихымен мақтанып, мен осындай империя құрған, хандық құрған ұлттың өкілімін дегендей жүректе үлкен қуат жату керек. Бұл – үлкен энергия. Бұл – психологиялық энергия. Жастарымызды осы психологиямен, осы тарихпен тәрбиелесек, ешкімнен кем емес берік ұлтанды ұлы мемлекетке айналамыз. Құдайға шүкір, қазір айналып келе жатырмыз. Бір күнде бәрін орната салу мүмкін емес. Болашағымыздың бағыты айқын, жүріп келе жатқан жолымыз дұрыс деп білемін.

– «Қазақстан» ұлттық телеарнасындағы «Дара жол» бағдарламасында «кіндігімді таспен кесті, содан бері тас ескерткіштері менің өмірлік серігіме айналды» деп едіңіз. Тас ескерткіштерге қызығу, түркі тарихына қызығу қай кезден бастап қалыптасты?

– Мен кеше де «Дара жол» бағдарламасында да айттым, жазып та келе жатырмын. Мені бұл ғылымға баулыған құдірет – анамның тәрбиесі. Үйдің кенжесімін. Алдымда төрт ұл бар. Бір апайымыз бар. Бұған қызығушылықты шешем берді. Шешем ескіше (жәдитше) хат танитын, аздаған бісмілләсі бар құран оқитын, намаз оқитын кісі болатын. Сол кісі жастайымыздан тәрбиелеп «ұлт деген кім?», «біз қайда өмір сүріп жатырмыз» дегеннен бастап миымызға құя бастады. Сол «Дара жолда» айтқанымды тағы бір қайталап айтып берейін: «Көктем уақыты болатын. Көктемде оқушылардың демалысы басталатын. Сол уақытта үйге бардық. Мал туып жатқан кез. Қозыларымызды бөліп алып жеке үйшікке тығып тастаған соң, шешем екеуміз шәй ішіп отырдық. Шешеміз он алты жасында әкемізге ұзатылып, содан бері үйіне барып қайтпаған. Сондықтан болар, ол кісі – мәңгі бақи туыс-туғанды сағынып өткен адам. Дардай жасқа келді, кемпір болды деген сөз. Үлкен ағаларымыздың бәрі отау тігіп, ержетіп кеткен. Сол уақытта сыңсып, көрісіп, жоқтау айтып отыратын.

«Дүниенің төрт бұрышын алдау кәпір, келешекте не болар ұрпағымыз» деп. Сөйтіп отырғанда мен сұраймын.

«Не кешке дейін осындай мұңлы әнді айтып отырасың?» деп. Ол уақытта шешеміз осындай бір мұңды жоқтауларды көп айтып отыратын. Сай-сүйегінді сырқырататын жырлап айтатын.

«Е, қарағым, мен сендердің келешектеріне алаңдаймын»,

«Неменесіне алаңдайсыз? Өз Отанымызда, өз жерімізде бейбіт өмір сүріп отырмыз, жағдайымыз жақсы, мектебімізді оқып жатырмыз, келешекте үлкен азамат боламыз» деп.

«Білмеймін, қарағым! – деп ойлап тұрып, – Сенде Отан жоқ» деді. Сол уақытта біреу әшейін төбемнен су құйып жібергендей болды.

«Неге үйтіп айтасыз?»

«Сенің ұлы Отаның – анау ұлы қазақтың жерінде. Ол қазір орыстың қол астында. Басында темір ноқта деді. Одан кейінгісі Қытайда жатыр. Олардың басында кендір ноқта» деді.

«Ал менде қандай ноқта» дедім. «Сенде жіп ноқта» деп қояды. Сонда шешеме: «Бұл қалың ноқтадан үзілмей ме?» деп қалжыңдадым шешеме. Сонда шешемнің айтқаны:

«Темір ноқта бір үзілмейді, бір үзілсе жалғауға келмейді. Ал кендір ноқта су тиген сайын қысады, ол мәңгі бақи сонымен кетеді. Ол мына қытайдағы, алтайдағы қазақтар деді. Ал енді сенің басындағы жіп ноқта он рет үзіліп, он рет күнде жалғай аласың!» деді.

Шешеміз осындай ойлы нәрселерді айтып, ұлт тарихын сүйеге тәрбиеледі. Шешеміз айтыс ақыны болатын. Үнемі бізді қазақтың ауыз әдебиеті мен жырларымен сусында-тып өсірді. Сол кісінің жастайымыздан берген тәрбиесінің арқасында ақыры ғылымға бет бұрып кеттік.

– Қаржаубай аға, сұхбаттарыңызда, әңгіме барысында жиі айтып отырасыз. «Бабадан қалған мұра тастарды зерттеуде біздің айыра алмай жүрген дүниелер бар» деп. Сынтастар, ұстындар, балбалдар жеке-дара бөліп айта аласыз ба?

– Балбалтас деп бізде көбінде теріс айтып жүр. Орхон-Енисей бойындағы Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштері кешен түрінде орналасқан. Сол кешендердің шығысқа қарай қадап кеткен қада тастары болады. Міне соларды балбалтастар деп атаймыз. Олардың кейбірі 1 шақырым, не болмаса 2-3 шақырымға дейін созылып жатыр. Аумағы тұрғысынан кейбірінде 100-200-дей тастар шаншылып кеткен. Ол қалай дегенге келер болсақ, қазіргі уақытта кісіні жерлеген кезде әрбір адам барып 1-2 күрек топырақ тастайды ғой, міне осы жоралғыны бұрынғы ата-бабаларымыз балбалтастар арқылы жасаған. Қазіргі түрі жеңілдеп, оңайланғаны ғой. Ал ол заманда бір-бір тас қадап кететін болған. Мысалы, мен үйсін тайпасының адамымын, мен бұл жерлеу рәсіміне қатыстым дегендей ишаратын білдіремін. Оған кейбірі ру мен тайпаның таңбасын ойып

қадап кеткен тұстары да болған. Сондықтан бұларды сол дәуірде «балбалтас» деп атаған. Ал енді тас мүсіндер дегенге келетін болсақ, тас мүсіндерді аңыр деп атаған. Мүсін деген – парсыдан кірген сөз. Түріктердің таза өзінің тілі бойынша сол замандағы мүсін тасты аңыр деп атаған. Сол заманда біздің ата-бабаларымыз граниттен, мәрмәрден мүсін жасаған. Осы сөзді біздің көптеген тарихшы, жазушы, журналистер біле бермейді. Өз басым әрбір сөйлеген сайын осыны айтып отырамын.

– Батыс өркениеті үшін түркілер болсын, көшпелілер болсын «жабайы», «тағы» ретінде сипатталады. Бірақ ең алғаш болып түркілер әлемінің кілтін ашқан батыс ғалымдары. Батыс ғалымдарының түркілер әлемінің кілтін ашуына не себеп туындады?

– Бұлар әу баста, түркі халықтарының мәдениетін зерттей қояйын, олардың арғы жағы қандай екенін біле қояйын деп зерттеген жоқ. Бұлар бірінші біздің ішкі сырымызды білу үшін. «Шыққан тегіміз кім?» дегенді анықтау үшін осы дүниелерге жолығып қалды. Әуелі Енисей өзенінің бойындағы тас жазуларына кез болды. Бұның кілтін таба алмады. Біреулері бұларды алғашында финдердікі, біреулер славяндардікі, парсылар, арийлер мәдениетінікі деді. Жан-жақты пікірлерді айтып адасты. Сөйтіп жүрген кезде Ядринцев деген өлкетанушы Шыңғысханның астанасы Қарақорым қаласын іздеп Моңғолияға барады. Барса Қарақорым қаласының орны да қалмаған. Оның орнында будда дінінің үлкен шіркеуі орналасқан екен. Қаланың қирандысы ғана қалған. Бұған таңырқап, не зерттейтінін білмей тұрғанда,

моңғол зерттеушілері осындай Ордабалық деген қала бар дейді. Көк түріктердің астанасы болған. Ядринцевті Ордабалық қаласына алып барады. Бара салысымен қаланың орындарынан үлкен ұстынды (стелла) көреді. Ұстыннан үш тілде жазылған жазуды көреді. Жазу түрік, соғды, қытай тілдерінде жазылған. Өзінің бір кездері Енисей бойынан көріп жүрген түрік руникасына кез болады ақыры. Ол кезде түрік деген сөз де, ой да жоқ. Сол кезде Ядринцев моңғол зерттеушілерінен «мұндай стелла тағы қайда бар?» дейді. Олар: «Орхон өзенінің ар жақ босағасында бар» деп айтады. Ол кезде моңғолдар Ордабалықты Қарбалыс деп атаған. Сосын Ядринцев Орхоннан өтіп арғы бетке қарай жүреді. Ордабалық пен Күлтегін ескерткішінің арасы 15 шақырымдай ғана жер. Ядринцев бұл жолы аспан тіреген Күлтегіннің ескерткішін көреді. Ескерткіштің бір жағында қытайша, бір жағында көне түркі жазуы болады. Қазір біз оны бітік жазу деп атап жүрміз. Ол жазуды Ядринцев түк қалдырмай қолымен көшіріп, қазіргі Санкт-Петербург қаласына апарып, үлкен конференцияда баяндама қорғап, бұл жазуларды, мұраны финдердікі болуы мүмкін деп мәселе қозғайды.

Ол уақытта Ленинградқа Еуропаның ғалымдары да келген. Олардың арасында Геккель деген фин ғалымы дереу экспедиция жасақтап, 1890 жылы Орхонға келеді. Ол да көшіріп алып, жолда Қияқты қаласына барып, Папап деген Қытай маманына кезігіп қалады. Сосын ол Папапқа: «Осындай дүние алып келе жатырмын, сеноқиаласың ба?» дейді. Қытайдың ол кездегі жазуы басқаша. Сосын ол бірден жазуды қарап: «Әй, мынау түүкюлердің дүниесі ғой» дейді. Сосын Шлегель деген ғалымдар оқып, ол да түрік

жазуы деген қорытындыға келеді. Осы кезден бастап дүние қақ жарылды. Көшпелілер мәдениетіне деген көзқарас белең алып, түріктер мұрасы әлем тарихына жүгін арқалап шыға келді.

ТҮРКІ ДҮНИЕСІНІҢ КІЛТІН АШУДА ТОМСЕН ДЕ, РАДЛОВ ТА АСЫҚТЫ

Біздің ата-бабаларымызды зерттейін деп зерттеген жоқ, біздің түркі халықтарын орыс империясы қолынан шығармай христиан дініне қаратып, елімізді жерімізді иеленіп, табаныны астына алып отарлау саясатын ұстанған орыстың шығыстанушыларының идеясы басқа дүниеге айналып кетіп, түркітану деген ғылымның ашуына себепкер болды. Одан ары қарай Еуропаның ғалымдары зерттеді. Томсен бірінші болып оның кілтін тапты. Ол кісі алғашында 5 әріпті тауып, кейін аздап оқи бастаған. Әрбір тапқан әріптерін Радловқа беріп отырған. Мағынасын айтып түсіндіріп отырған. Радлов – жастайынан орыстың ішіне келіп өмір сүрген адам, қанша неміс болғанымен психологиясы орыс болып кеткен. Орыстық әдетке салынып, Томсеннен рұқсат алмай, мәтіндерді оқи бастайды. Оқып мақала жариялап кеп жібереді. Сосын Томсен көріп: «Бұл әріптің кілтін мен аштым ғой», «тіпті мүлдем теріс оқыпты» деп шәкіртіне қатты күйінеді. Сөйтіп жүректен ауырып, бірнеше жыл аурухана емделіп, кейін жазылып шығып, Күлтегін жазуын қайта оқып, Радловтың тас-талқанын шығарып, дәлелдеп береді де, кітап шығарады. Кейін Радлов өзінің шәкірті Мелиоранскиймен бірігіп, осы ғылымды ар қарай меңгеріп, тағы бір мәрте оқып шығады. Дегенмен Радлов та Томсеннен ары аса алмады. 1891-1900 жылдар аралығында бұл жазу төрт рет оқылады. Кейін атақты алтайтанушы Г.Рамстедт келіп, тағы

бір жазу ескерткішін тапты. Осылай әлем бұл түріктердің мұрасы екенін мойындауға тура келді. Кляшторный жазудың тарихы тұрғысынан зерттеді. Бұлардың барлығы еуропацентристік көзқарастағы ғалымдар болды.

– Еуропацентристік көзқарас дегеніміз қалай, Қаржаубай аға?

– Еуропалық психологи-амен Азияның мәдениетін жоққа шығаратын ғалым. Яғни еуроөктемшіл идеологияның өкілдері. Осы еңбектерді оқып шыққаннан кейін өз басым бұл еңбектерге қарсы болдым. Кляшторныйдың еңбегіне қарсы болдым. Бір жағы, ол менің ұстазым еді. Қазіргі менің көптеген еңбектерімде, кітаптарымда Кляшторныйға қарсы сын-пікір көп айтылады. Қазір, көбісі маған ғалым ретінде «Кляшторныйды неге жек көресіз?» дейді. Мен айтамын: «Жек көрмеймін. Ол кісі адам ретінде жақсы адам. Ал ғылымында мынандай жаңсақтық бар. Ол кісі – еуроөктемшіл идеологияның өкілі» деп. Тағы қайталап айтамын: көне көк түріктер мұрасын еуропалықтар зерттейін деп зерттеген жоқ, бізді игеру үшін, отанымыздың байлығын иелену үшін зерттеген болатын о баста. Мәжбүрліктен болып зерттеген мәселе. Енді біз осы бағытта дұрыс жолмен шықтық. Бір кездері Түркологияның орталығы Санкт-Петербургу қаласы болса, қазір біз одан тартып алдық. Қазір көптеген түрколог ғалымдар Түркологияның орталығы Қазақстан деп біледі. Қазақстанның ішінде Еуразия ұлттық университетін атайды. Міне, университет қабырғасында «Жазу тарихының» музейі тұр. Керек десеңіз, Алтайтану және Түркология ғылыми-зерттеу орталығы бар. Дүниежүзінде түрік жазуының музейі болмаған. Мен өзім өте на-

мысшыл адам болдым. «Славян жазуының», «қытай жазуының», «араб жазуының» музейі тұрады да, біздікі неге болмайды?» деп осы музейді құру туралы бастаманы алғаш болып көтеріп, сол кездегі университет басшысы Мырзатай Жолдасбековке айттым, университет ақша шығарды, мен орнаттым. Өткен жылы Ыстамбұлда әлемдік музей құрылтайы болды. Сол құрылтайда біздің музейді ерекше атады. Түркияның үлкен газетінің екі беті біздің музейге арналды. Сондықтан қазіргі әлем елдерінің ғалымдары Түркологияның және руникалық жазудың орталығы Еуразия университеті деп біледі. ЕҰУ-дің имиджі – біздің көне жазу музейіміз.

– Аға, енді оқырман қауым, тарихшы мамандар арасында пікір-талас тудырып келген Шыңғысхан тақырыбында бірер сауал қойсақ. Ата-бабаларымыздың жүздік, ондық түмендік бөліністері Шыңғысхан құрған империяда да болған. Бұл қалай сонда?

– Бұл – сонау сақ дәуірінен сақталған дүние. Содан кейін ғұн (хунну) империясында ондық, жүздік, бес жүздік, мыңдық, түмендік деп бөлген. Әскерді бұлай бөлудің бір жағы соғыс уақытындағы қорғаныс амалы болса, екінші жағынан бейбіт кезде әкімшілік бөлініс жағдайы. Мысалы, біздің еліміз, облыс, аудан, ауыл сияқты бөліністерге бөлінеді ғой. Бұл да сол сияқты бөліністердің бірі. Ол кезде жаугершілік заман ғой, заң тұрған жоқ. Ол уақытта бірінің малын шауып алады, біреуінің қызын алып қашады, бірін өлтіріп кетеді. Сондықтан «еб» құрған. Мысалы көшіп бара жатырсыз. Маңайыңызда қаптаған жау, дұшпандарыңыз. Күштілер

әлсіздерге күш көрсетіп кетеді. Сондықтан осындай алмағайып кездерде қораланып қонып, ортасына тайпаның көсемдерін, одан кейін жас балаларды, кәрі-құртаңдарды алып, оларды жағалай үйлерін қондырып, арбаларын орнықтырып, оның сыртынан әскерлерін қойған. Үнемі сақтықта отыратын болған. Осыны қоралас деп атаған. Бұны түріктерде «еб» қауымдастығы деп атаған. 70 жылдығыма байланысты үш кітап шығарып жатырмын, соның ішінде бұл дүниелерді жазып отырмын. Бұл – тек көшпелілердің өмір сүру жүйесі. Ел басқару жүйесі де осыдан келіп шыққан.

ШЫҢҒЫСХАН КӨК ТҮРІКТЕРДІҢ ЕЛ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ТОЛЫҚТАЙ КӨШІРГЕН

– Сонда Шыңғысхан түріктердің, көшпелілердің көсемі болып отыр ма?

– Шыңғысхан көшпелілердің көсемі болып отыр. Шыңғысхан 1206 жылы орталық Моңғолиядағы моңғол тайпаларын ол кезде моңғол деген сөз жоқ, тек татар деп аталған. Татар тайпаларын, түрік тайпаларын, ар жағында мәнжілерді, басқалардың барлығын қол астына қаратып алған соң, Керулен өзенінің бойында үлкен құрылтай өткізген. Сол құрылтайда менің құрған қағанатым, мен туған татарларымыздың мемлекеті емес, бүтін бүкіл Азияның көшпелі киіз туырлылықтардың мемлекеті деп жариялаған. Ол қандай мемлекет? Кезінде Совет үкіметі құрылды ғой, орыс империясы деген жоқ қой. Совет империясының қол астында қазағың, орысың, қырғызың, бурятың, өзбек, украин, сібірдің ұсақ халқының бәрі-бәрі болды. Шыңғысхан құрған мемлекет те сол сияқты империя болды. Шыңғысхан мемлекет құрылғаннан кейін оның

мемлекеттік аппараты құрылды. Шыңғысханның бірінші кеңесшісі, бір сөзбен айтқанда аппарат басшысы Шың Гай Шың Сай деген керей азаматы болды. Сауатты, ел басқару жүйесін білетін азамат болды. Сол Шыңғысхан империясына Көк түріктерден жалғасып келе жатқан ел басқару жүйесін құрып берді. Шың Гай Шың Сай бұны қайдан біледі деген сұрақ туындайды. Көк түріктер империясының ең соңғы хандығы 841 жылы құлады. Ол құлаған соң Керей хандығы бір бөлек кетті, Найман хандығы бір бөлек кетті. Орталығындағыларды Қидандар басып алды. Олардың басып алған атағы ғана. Сондағы дәстүр мен сабақтастық бөлініп шыққан өзге тайпаларда сақталды. Шыңғысхан үкіметті жасақтаған кезде осы керейлер мен наймандарға жасақтатқан. Сондықтан олардың саяси атауларының түрікше болуы да осыдан келіп шығады. Ел, ұлыс, қаған деген сөздер түрікше, хан, түнгі қарауыл немесе тұрқақ, кешіктін деген бар сол қалпы сақталған. Көктүріктердің барлық мемлекет басқару жүйесін сол қалпында қотара салған.

ШЫҢҒЫСХАННЫҢ ШЫҚҚАН ТЕГІ ТАТАР

– Қаржаубай аға, жоғарыда Шыңғысханның шыққан елі татарлар дедіңіз. Сонда қазіргі Ресейдегі татарларды бұл халықпен байланыстыра аламыз ба?

– Мына татарлардың аты – бұлғарлар. Шыңғысханның ұлы Жошы бастаған әскерлер сатырлатып жетіп келгенде, қолдарында найза, темір әскерлерімен бұлар жартылай отырықшы болды, біз де татарлармыз деп соғыссыз алдына бас иген. Өздерін бұлғар татармыз деп жариялаған. Содан кейін татар аталды. Бұған дейін бұлғарлар деп аталды. Бұлғар Республикасы дейміз

ғой. Бұлар – осы татарлардың туыстары. Олар Еділдің бойынан ары асып, Еуропаға қарай жылжып кетті. Артынан христиан дінін қабылдап, X-XII ғасырлардан бастап таза славян болып кетті. Бұлардың негізгі атауы – бұлғар.

МӘҢГІ ЕЛ ИДЕЯСЫНЫҢ АВТОРЫ – ТОНЫКӨК

– Ал сонда қазіргі Моңғолия халқын құрап отырған моңғол деген ұлт атауын қайдан алып шығамыз?

– Жаңағы көк түрік империяңыз өте қуатты, күшті империя болды дедім ғой. Оның басында Тұйық (Тоныкөк) сияқты абыздар отырды. Тоныкөк ерекше білімді адам болған. Ол кісі Қытайдың сионордың мектебін 5 жыл бойы оқыған. Артынан прокурор болып шыққан. Екінші түрік қағанатын құрған кезде империяны құрысқан адам. Ұлы қағанаттың ұлттық идеологиясын жасаған көреген саясаткер. Алғаш болып көк түріктер қағанаты біз «Мәңгілік ел» құрамыз

деген идея көтерген. Алғашқы «мәңгілік ел» идеясын құрған адам да сол – Тоныкөк. Көк түріктің орталық қағанатынан шыққан идея маңайындағы моңғолдарға да, тибеттерге де, таңғыт, манжурлерге де, тунгустерге де бәріне сіңісті болды. Артынан Шыңғысхан мемлекет құрғанда өзі татар ғой, үш татар, тоғыз татар, отыз татар деген тайпалар болған. Шыңғысхан соның үш татар тайпасынан тараған. Біздің еліміз қазір «Мәңгілік ел» деп аталуды көздеп отыр. Ол сөз кейін моңғол тілінің ерекшелігіне қарай моңғол деп аталып кетті. Бәрінің шыққан тегі біреу-ақ. Біздің қазақтың көп тайпалары мына дулаттарыныңдың арғындардың ішінде де бар, керейдің, найманның ішінде де бар моңғолдармен туыс. Дәрлікін деген тайпа болған. Бәрі осы тайпадан шыққан. Ал жаңағы Шыңғысханның татарлары VIII-IX ғасырлардан бастап жеке ел бола бастаған. Одан бұрын моңғол деген ел жоқ. Бұлардың арғы тегін қазғанда да түрік болып шығады.

– Осыдан бірнеше жыл бұрын Моңғолия жерінен ғаламат жер асты күмбезді таптыңыздар. Бұл әлемдік ғылымда сең тудырған жаңалық болды. Күмбезді кешенді толықтай қазып бітірдіңіздер ме? Күмбезді астынан көк түріктер тарихына қатысты қандай олжалар табылды?

– Бұл тарихи олжа Моңғолияның астанасы – Ұлан-батор қаласының батысына қарай орналасқан Шатыртау (Майхан-уул) қыратынан табылған болатын. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті мен Моңғолия Ғылым академиясының Тарих институты біріккен экспедиция жасақтау туралы келісімшарты негізінде жасалған археологиялық экспедиция болды. Осыдан 6 жыл бұрын, яғни 2011 жылдың шілде айында моңғол жерінде қазба жұмыстарын жүргіздік. Ол көне күмбезді мен отыз жыл бұрын көргенмін. Сол кезде ақшам болса деп, қолым қышып жүретін. Майхан-уул қыраты топырақтан үйіліп, күмбезді бейнеде жасалған жасанды дөң болатын. Сөйтсек

ол бірнеше метрге созылған алып күмбезді кесене екен. Оның сыртын айналдыра арық қазып қоршаған. Мен оларды бірден байқадым, да күмбездің қазбау керектігін ескерттім. Күмбезді кешенінен 464 құнды жәдігер табылды. Ішінде бриллиант жүзік те бар. Ескерткіш – б.з.д. VII ғасыр аралығында қазіргі Моңғолия жерінде өмір сүрген ата-бабаларымыздың жәдігері. Басында бұл жерде мұндай құнды дүние жатыр екен деп ойламадық.

Ішіндегі жәдігерін Қарақорым деген қаланың жапондар салған музейіне апардық. Енді соның көшірмесін біз алуымыз керек. Олармен алғаш шарт жасасқанда «Халықаралық норманы» сақтай отырып: «Мына дүние сіздерде қалады. Біз алып кетпейміз. Ал сіздер көшірмесін біздерге бересіздер» деп шартқа қол қойылған. Оған біздікілер қозғала алмай отыр. Елбасы осындай мүмкіндіктерді қолдап отырғанда төмендегілердің басы істемей отыр ғой. Шынын айтқанда. Көп шенеуніктерде ұлтқа деген мақтаныш жоқ.

– Еуразия ұлттық университетінің бас ғимаратында орналасқан «Жазу тарихы» музейінде кешеннің үлгісінің сызба-нұсқасын тұр. Жер асты күмбездіне айналған айрықша кешеніңіз біз де көрдік. Ерекше күмбездің барын қалай білдіңіз, қазу жұмыстары қалай басталды?

Бұл жерге алғашында археологтар төбесінен тесіп кіруді ойлады. Бірақ оларға мен бұның олай болмайтын айттым. Бұл жерде алып күмбезді барын сездім. Соның биік төбенің бір шетін қазуды бастадық. Сонда 4-5 метрден соң, топырақтардың өң-түсі өзгере бастады. Осы кезде біз кешенің картографиялық аппаратқа түсіріп, ерекше әдісті қолдана бастадық. Егерде төбесінен тесіп кіретін болсақ, ғаламат ғасыр ескерткішін бұзып алған болар едік. Кейін оны қайта қалпына келтіру де оңай шаруа емес. Ақыры күмбезді барар есік жолды тауып, оның қабырғасына шөп сылағын жүргізгенін байқадық. Осылайша жерасты мазарға апаратын дәліздің есігі табылды. Жер табалдырықтан басталған жер босаға 42 метрге созылып барып, жерасты кесенеге жетті. Дәлізде 4 арка орналасыпты. Әрбір арканың жалпақтығы бір жарым метрге жуық. Бұл – біздің археологтардың аса үлкен жеңісі. Айдаладағы аузы-мұрны жоқ белгісіз нысанның есігін тауып, ішіне кіру – адам денесіндегі көмескі тамырды тауып, операция жасаумен бірдей, шеберліктің жетілген шыңы. Осыдан 1300 жыл бұрын байырғы түріктер жерасты нысанын қалай қазып, оны қайтадан қалай жапты, біз де солай етіп қайта аштық. Нәтижесінде, ерте орта ғасырда түріктердің жасаған жерасты кешенінің архитектуралық құрылымы, бет-бейнесі толық сақталып қалды. Біз бұл кешенді

«кесене» (мавзолей) деп атадық. Халық өзінің ұлы адамына, елбасына, ұлт, халық, елі үшін ерен еңбек сіңірген қайраткерлеріне арнап кесене тұрғызған. Кесене тұрғызу сол адамға халық өзінің ерекше құрметін, махаббатын білдіреді. Көсемдерінің біріне арналған кешен екенін ғана айта аламыз.

Көне күмбездің 4 арка орналасқан бөліктерінде ғұн дәуірінен бастау алған үш қанаттың тулары белгіленген. Яғни он қанат, сол қанат, орталық қанат тулары. Мүсіндермен жасалған бұйымдардың киімі сол қалпы, өзіміздікі. Дәліз есігінің кіреберіс қос қабырғасына ұзындығы 9 м екі жолбарыс сызылған. Қызыл жолбарыстар от шашып тұр. Яғни бұл біздің бабаларымыздың тотемі. Көк түріктердің киесі. Сондықтан да Шығыс халықтары шіркеудің немесе үкіметтік ғимараттардың, сарайлар мен ордалардың есіктерінің, дарбазаларының сыртына жолбарыс, арыстан сияқты айбарлы аңдардың мүсінін қоятын болған. Бұл дәстүр бүгінге дейін жалғасып келеді. Кесене дәлізінің қабырғасында, сонымен қатар ат

ұстап тұрған адамдардың суреті, сондай-ақ тазы ит жетектеген, қылыш асынған адамдардың суреттері бар. Бұған қарап, қабырға суреттерін салу дәстүрі ертеден болған деп батыл байлам жасауға болады. Өйткені қабырға суреттері қытай мәдениетінің көрінісі деп айтылады.

ҒЫЛЫМДА БАР ЖАҢАЛЫҚТЫ ҚАЙТАДАН АШЫП ЖҮРМІЗ

– Қаржаубай аға, көк түріктердің киесі жолбарыс дедіңіз. Біз білетін көк түріктердің киесі қасқыр (ашина), Шивээт-улаандағы ескерткіште арыстан бейнеленген болып шықты. Сонда түріктердің киесі әр түрлі болғаны ма? Сондай-ақ Түркі академиясы мен моңғол археологтары ашқан Шивээт-улан ескерткіштері туралы не айтасыз?

– Арғы ата-бабаларымыздың тотемі – ұлу болған деген. Оны қайда қоямыз? Түрік тайпаларында тотем әр түрлі болған. Біреуінде ұлу болған, біреуінде арыстан, біреуінде бұлан, біреуінде тау ешкі болып кетеді. Тотем деген

әр ұлы тайпаларда бөлек-бөлек болған. Әр тайпаның өзінің рәмізі бар ғой. Сол рәмізде сол барлығы көрсетіледі.

Ал енді Шивээт улан деген жердегі ескерткіш туралы мәліметті алғаш 1957 жылы моңғолдың археологі, ғалым Дорждсен ашып жариялады. Бір ғана мақала жазған. Толық сипаттамасын бермеген. Екінші рет мен бардым. Осы туралы мен үш мақала жаздым. Толық сипаттамын, картасын түсірдім. Суреттерін бердім. Оның сыртында атласын енгіздім. Бұл Түркі академиясының жаңадан ашқан дүниесі емес, біздің баяғыда әлемге ашып, жариялап кеткен дүниеміз. Олар Американы қайта ашып қаңғып жүр. Мәселен, бұл туралы менің мақалаларым Ресейдің, Еуропаның басылымдарына шығып кеткен. Сондықтан олар ғылымдар бар жаңалықты қайтадан ашып жүр. Шивээт-улаандағы ескерткіштердегі ұстындар арыстан емес. Көк бөрі.

– Өзіңіздің бір сұхбатыңызда Көкбөрі деген Ашина емес деп қалдыңыз. Сонда Ашина деген кім? Көк түріктер Ашина тайпасынан тараған деген аңыз бар.

– Ашина деген тайпа жоқ. Кешіріңіз. Мен бұны көп іздедім. Дүние жүзінің ғалымдарын жазған мақалаларын оқыдым. Ағылшыншасын да, түрікшесін де қарадым. Сол дәуірде қалған дерек көзде түрік тілінде ашина деген сөз жоқ. Сонда бұл не деп өзім ары қарай іздестіре түстім. Қытайдың Батыс-Бэй династиясы болған. Сол династияның патшасы көк түріктің алғашқы патшалығы орнаған кезде 545 жылы өзінің елшісін жіберген. «Бұл неғылған адамдар, қандай хандық құрып жатыр, құрушылары кім, бұлардың арғы-тегі кім, сен осыны біліп кел» деп жіберген. Оның елшісі соғды адамы болған.

Қытайдың Вэй патшалығында қызмет етіп жүрген парсыдан барған саудагер. Кейін елші қызметін атқарған. Бір сөзбен айтқанда, таргаш. Сол елші болып, көк түріктер қағанатына келген. Бумын қаған елшіні қарсы алып, көк тәңірдің ұрпағымыз дейді. Түрік тілінде аспанды көк дейді. Бізде көк дейміз ғой. Аспан деген бізге тағы да парсыдан енген сөз. Ол – біздің сөзіміз емес. Көктүріктер аспан түрік.

ТӘҢІР ДЕГЕН АСПАН ЕМЕС

Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінің бірінші жолында «тәңір тек тәңірде болмыш білге қаған менің сабым» дейді. Тәңір тек маған дейінгі Радлов, Томсен, Ядринцев болсын барлығы текті аспан сияқты деп оқып келген. Кейін тәңіріспеттес деп оқыды. Моңғолдар көкті теңгир дейді. Сол сөзді ала салғаны ғой. Оның астарына бармаған. Ал көк түріктер тәңір деп құдайды атаған. Соңғы кездері олар құдай екенін түсінді. «Тәңір іспеттес мен Білге түрік қағаны». Бірақ ойлашы, жердегі пенде қалайша өзін

құдайға теңейді. Мүмкін емес. Жердегі патшаның өзі-өзін құдайға теңемейді. Соның ішінде түркі әулеті, түркі этносының адамдары өзін ешуақытта құдайға теңемеген. Сондықтан «тек» деген сөзді іздедік. Тек деген сөзді іздесек, моңғол тілінде сақталыпты, ол нөл деген сөз. Оңай мысал келтіретін болсақ, атау септігінде жалғаулық жоқ. Яғни нөлдік система. Бізде қазақта тек деген сөз тек бір ғана дегенді білдіреді. Тәңір бар, осы сөзді түріктер тек деген сөзбен беріп кеткен. Осыны біз аштық. Бұл – әлемдік жаңалық. Бұл әлі көптеген түркологтардың миына келген жоқ. Әлі менің бұл зерттеуімді түсіне алмай жүр олар. «Тәңір бір, (түсініктеме беру үшін жақшаның ішінде көзге көрінбейді) тәңір жаратқан теңгриде болмыш, түріктің білікті қағаны менің сөзім мынау ... деп түрік халқына сөзін арнап отыр» көрдіңіз бе? Сондықтан бұл сөз осылай аударылу керек.

Осындай дүниелерден бұлар өте көп қате жіберген. Осындай көп қатесін біз қайта жөндеттік. Көк түріктердің бір сөзінің астары-

на көптеген мағына жатыр. Олар сөздікке қарайды да, соған қарап аударалады. Сөздің өзінің дәмі, өзінің иісі, өзінің пәленбай мағынасы бар ғой. Оны басқа ұлт өкілдері түсіне бермейді. Мәселен, маған XIII-XIV ғасырдағы орыстың мына еңбегін аудар десе, мен бүгінгі сөздікпен аудараламын. Себебі мен орыстың сол дәуірдегі сөзінің мәнін, мағынасы түсіне алмаймын ғой. Бұл – менің қаныма сіңбеген нәрсе. Менің миымда жоқ дүние. Мұны этнолингвистикалық метод деп атайды. Бұл – қанмен берілетін код. Шетелдің қандай бір ғалымы ата-бабаларымыздың көне түпнұсқаларын аударған кезде бәрібір қате жіберетін осыдан мен түсіндім. Және білдім, және түзедім.

– Дегенмен «Ашина» деген сөздің көк дегенмен қатысы бар шығар. Біздің көк бөріден тараған деген аңызымыз бар. Ол туралы не дейсіз?

– Ашина деген сөзді соғды тілінде ашина деген сөз көк дегенді білдіреді. Соның ішінде мына көк аспан емес, соғдылықтар бұл сөзді реңк, түс мәнінде түсінген. Сондықтан олар ашина деп атай салған. Көкбөрінен шыққан деген аңыз бар. Ондай ескерткіш Моңғолиядан табылды. Бұғыты деген ескерткіш бар. Күлтегінің ескерткішінің қасында екі қасқырдың басын салақтатып қойған ескерткіш тұр ғой. Сол сияқты қасқырды еміп тұрған баланың суреті бар рельеф бар. Қасқыр асырап, жұртта қалған бала ер жетті деген аңыз бары рас. Көкбөрі тотемі барлар осылай айта алады. Кішкене күнімізде таңертең малды көгендеп болған соң, шай ішіп отырғанда, шешем қайдағыны шығарды. «Жақындашы» дейді.

«Сіз екеуміз ғана отырмыз ғой, мені не үшін шақырасыз» дедім. «Айғайлама, айғалайма» дейді.

Сосын ақырын келіп, құлағыма сыбырлайды.

«Сенің киен көкбөрі» деп сыбырлап, осы сөзді үш рет қайталады.

«Апа-ау, жынданып кетесіз бе? Мұныңыз не?» дедім.

Сонда апам: «Кие деген болады адамда. Сол киен осы. Оның атын атамайды, бұны бөрі деп атайды, негізінде қасқыр ғой, қарағым! Атын тура айтпаймыз және айғайлап айтуға болмайды» деп айтқаны менің есімде қалды. Шетте жүрген қазақтар өте көп дүниені сақтап қалдық. Совет үкіметінің қол астындағылардан бұндай көп дүниелерді саналарынан өшіріп тастады. Қазіргі осы жердің тұрғылықты шалдарынан «кие» туралы сұрасаң білмейді. Ал бізде сақталды.

– Елорда төріндегі «Көне жазу тарихы» музейінің сіздің жансебіл еңбегіңіздің арқасында ашылып, әлемге паш етілді. Осы мұраның құнды жәдігерлерін толықтай қайдан жинадыңыздар? Біздің өңірлерімізден жиналғаны бар ма? Әлде толықтай сырттан әкелдіңіз бе?

– Біздің территориядан жиналған

нәрсе жоққа тән. Бәрін Моңғолиядан әкелдім. Неге? Бұл жерде болмады ма? Болған. Өте көп болған. 9-10 ғасырдан бастап бізде ислам діні кіре бастады. Алғашында соғыспен кіргізбек болды. Кіре алмады. Одан кейін дін таратушыларды бәдәуи құсатып жіберіп, таратты. Мұсылман діні кірген кезде тәңірлік дінге әбден табынып алған халық кете алмайды ғой. Бізде үлкен-үлкен ұстындар, ескерткіштер болған, сына тас жазулары болған бәрін солар құртқан, мұсылман дінінің өкілдері құртқан. Одан соң артынан орыстың қол астына кірген соң, орыстар құртқан. Содан бізде ештеңе қалмай қалған. Музейдегі дүниенің 90 пайызы – Моңғолиядан әкелген дүние. Арнайы шартпен әкелген дүниелер. Ұрлап та (күліп) әкелген дүниелер бар. Жасырмай айтқанда.

– Аға, бұларды қалай ұрлап шықтыңыз?

– Жігіттің ерлігіне байланысты ғой. Мықты болсаң, қызыңды ұрлап кетесің. Тоғыз ел ескерткішін әкелдік, ол жатыр, домбыраны әкелдік, ол жатыр. Құтлық қағанның басы, ол жатыр. Күлтегінің басы

бар. Бұл аз ба? Түрік халықтарының ішінде бірде-бір ел осыларды ала алған жоқ. Біз ғана алдық. Оны әкелген мен – Қаржаубаймын. Ерте-ректе сол елде жұмыс істегендіктен, жолдастарым да болғандықтан, ептеп амалын тауып, ұлттың рухани дүниесін көтеру үшін әкеліп отырмыз ғой.

– Қаржаубай аға, осы жерден әңгімемізде тәмамдасақ. Көп нәрсе айттыңыз. Ағынан жарылып сұхбат бергеніңізге портал ұжымы атынан алғыс айтамын.

Сұхбаттасқан: Алтынбек ҚҰМЫРЗАҚҰЛЫ

ГОСУДАРСТВО КАРЛУКОВ

Карлуки являются родственными тюркам племенем. Изначально они проживали на Алтае и во времена Тюркских каганатов входили в их состав. К 740-ым годам сила и влияние племени карлук увеличилось. В тюркских надписях данное племя называется как «уч карлук» (3 карлука). Данное название исходит от родоплеменного деления карлуков.

Согласно Малявкину А.Г. карлуки состояли из трех родов: Моуло (Моула), Чисы, Таши (Ташили) [38]. Здесь можно отождествить, Моула и Булак (переход М в Б – частое явление в тюркских языках), Чисы и Чигиль, а также Ташили и Тухси. При этом стоит отметить, что словосочетание Уч карлук (три карлука или три карлукских рода) было устойчивым [39].

Родоплеменной состав поздних карлуков очень интересен. Согласно мусульманским источникам он включал в себя: 3 группы Чигиль, 3 группы племени Баскиль (Басмыл), Булак, Куқыркин, Тухси.

Кляшторный С.Г. и Насилов Д.М. считали, что в состав карлуков вошли Чигили, Ягма, Тухси и остатки орхонских тюрков [40]. Интересны сведения из «Худуд ал Алам»: к западу от нее (страна ягма) пределы халлухов. Булак – это род Ягма [41]. Также в «Худуд ал Алам» отдельно описаны страны Ягма, Чигиль, Тухси и Карлук [42], что противоречит данным о том, что Чигиль, Ягма и Тухси были составными частями карлуков.

В 742 году карлуки вместе с басмылами и уйгурами разбили тюрков. В 742-744 годах Басмылы главенствовали в этом союзе, но коалиция карлуков и уйгуров

смогла разбить басмылов. Позже уйгуры подчинили себе часть карлуков, в то время как другая часть карлуков переселилась в 746 году в Семиречье на земли тюркешей.

Малявкин А.Г. писал, что после падения Второго Тюркского каганата в 745 году карлуки, обитавшие в районе Отыкенской черни, подчинились уйгурам, а карлуки, находившиеся в районе гор Алтай и возле Бешбалыка, сами назначили себе правителя с титулом Ябгу. Позже они переселились на земли каганов десяти племен и

овладели городами Суяб, Талас и др. [43].

Переселившись в Семиречье карлуки стали постепенно завоевывать земли тюркешей и других племен.

Таким образом, одна группа карлуков осталась в составе Уйгурского каганата, а другая ушла в Семиречье, где основало свой Карлукский каганат на месте Тюркешского каганата.

Интересны сведения об оставшихся карлуках. Гардизи писал о Ябагу-карлуках: «О халлухах рассказывают, что этот Халлух был

одним из тюркских начальников. [Эти тюрки] переходили с места на место; мать Халлуха сидела на лошади. Место было пустынным; один из слуг Халлуха подошел к матери Халлуха, хотел овладеть ею и схватил ее; женщина его прогнала с угрозами; известно, что тюркские женщины очень нравственны. Увидя это, слуга испугался, убежал и пришел в страну тугузгузов, во владения хакана. Один из людей хакана нашел его в месте охоты, в суровой местности, прикрытого двумя кусками войлока; он дал ему имя Ябагу. Потом он привел его к хакану;

Государство Карлуков, вторая половина IX века

хакан, узнав о его приключении, собрал всех людей Халлуха, бывших в его владениях, и тотчас назначил этого Ябагу начальником над ними; тому племени он дал название ябагу-халлух. После этого к племени тугузгузов пришел один человек из Туркестана, влюбился в одну служанку из племени Ябагу, похитил ее и увез в Туркестан. Туркестанский хан отнял у него ту служанку, взял ее к себе, хорошо обращался с ней, написал письмо ее родным, известил их о ее положении и призвал их к себе. Когда они пришли, он всем отвел участки обработанной земли и призвал к себе остальную часть племени. Когда эта весть дошла до остальной части племени, все племя отправилось туда.

В таком положении они все находились до тех пор, пока туркестанцы не произвели нападения на народ Хакана; они убили 12 пользовавшихся известностью начальников этого народа, пустили в ход мечи и перебили всех хаканийцев; все царство хаканийцев осталось в руках рода Чунпан из халлухов. Последним из хаканийцев был убит Хутуглан-хакан; первым из халлухов сел на престол Илмалмасын-джабуге. Власть осталась в руках халлухов. В Туркестане много племен, происходящих от этого племени ябагу-халлух, но подробности о них не стали известными» [44].

Ябагу-Карлуки участвовали в переселении кочевых народов в XI веке. Согласно Махмуду Кашгари в переселении и войне с мусульманами участвовали: Басмылы, Джумулы, Каи и племя Ябагу с представителем народа змеи Будраджем [45].

Кляшторный С.Г. отмечает, что Ябагу – презрительное прозвище, так называли людей или животных с длинными и взлохмаченными

волосами или спутанной шерстью [46]. Ябагу-карлук – это название части карлуков, которые подчинялись уйгурским каганам, и позже участвовали в переселении племен в Дешти-Кыпчак в XI веке. У Махмуда Кашгари Ябагу-карлуки называются просто Ябагу.

В 751 году карлуки участвовали в Таласской (Атлахской) битве. В долине реки Талас, возле современного города Тараз в июле 751 года встретились две армии:

Арабское войско под руководством Зияд ибн Салиха и Китайское войско под руководством Гао Сяньжи. С обеих сторон участвовали тюркские племена-союзники. Битва длилась пять дней. Исход битвы решило племя карлуков, которое ударило китайцам в тыл. 50 тысяч китайцев были убиты, еще 20 тысяч взяты в плен. В итоге многочисленные потери арабов и китайцев остановили их экспансию на территорию Казахстана и Центральной Азии. В результате битвы в выигрыше оказалось племя Карлук, которое через 5 лет смогло покорить все оставшиеся тюркские племена и создать Карлукский Каганат.

В 756 году Карлукский каганат пришел на смену Тюргешскому каганату. Правитель Карлукского каганата изначально носил титул Джабугу, тем самым признавая политическое первенство кагана Уйгурского каганата. В 766 году карлукский Джабугу захватил обе ставки тюргешских каганов, города Тараз и Суяб [47]. В это время из Семиречья карлуки, помимо тюргешей, вытеснили огузов. Огузы отступили на Запад, в район Аральского моря. В 775-776 годах одна часть карлуков захватила Кашгарию, а другая их часть в конце VIII века распространила свое влияние на Фергану [48]. В итоге,

карлуки захватили 25 городов. Карлуки стали контролировать свой участок Великого Шелкового Пути, что привело к росту экономических ресурсов в руках карлуков.

При этом карлуки пытались также воевать с уйгурами, которые доминировали в восточной части Великой степи. В 791 году карлуки в союзе с тибетцами были разбиты уйгурами при Бешбалыке. В 812 году уйгурский каган снова нанес поражение карлукам, дошел до Среднеазиатских владений карлуков, разграбил их и отступил с добычей домой. Карлуки были вынуждены признать главенство уйгуров [49]. Такая зависимость продолжалась до 840 года. В этом году енисейские кыргызы смогли завоевать Уйгурский каганат. Кыргызский правитель принял титул каган. Карлуки были освобождены от давления уйгуров и также начали самостоятельную политику. Карлукский предводитель по имени Бильге Кюль-Кадыр, правивший Испиджабом (Сайрамом), принял титул каган и начал активную завоевательную политику. Многие историки (Прицак О. Кляшторный С.Г., Кочнев Б.Д.), считают именно его основателем династии Караханидов [50], которая правила в Казахстане и городах Средней Азии вплоть до начала XIII века. В год объявления себя каганом Бильге Кюль Кадыр-каган столкнулся с противодействием Саманидов, которые боролись за власть в Средней Азии. Саманиды периодически совершали походы против карлуков, карлуки же в ответ также совершали рейды во владения Саманидов.

В 840 году Саманидский наместник Нух ибн Асад захватил у Бильге Кюль Кадыр-кагана Испиджаб и построил вокруг него стены. В 893 году Саманиды захватили Тараз и заставили его

правителя принять ислам. В 904 году карлуки вторглись в Среднюю Азию, но не достигли больших успехов [51].

К этому времени среди карлуков появились такие мелкие родовые группы как бистан, хим, бириш, которые расселились между Куланом и Мерке, в городе Керминкенте жило племя лабан. Также известны два рода Лазана (возможно идентично с вышеуказанным Лабан) и Фаракия

[52]. Карлукам подчинились такие племена как Халаджи (Калач), остатки Тюргешей, Азкиши, Чаруки, Аргу, Барсханы, а также те огузы, которые не переселились после поражения на Запад.

Язык карлуков имел разные диалекты. Один диалект был «джокающий», а другой «йокающий».

Расселились карлуки от территории Джунгарского Алатау до Отрара (Фараба) и

Испиджаба (Сайрама). Испиджаб был границей между огузами и карлуками, с одной стороны, и между карлуками и саманидами, с другой стороны. Карлукский род Чигиль жил возле Тараза, в городах Кулан и Мерке (современная Жамбыльская область). Другой карлукский род Тухси жил в районе города Суяб. На юге и Юго-востоке карлуки граничили с Тибетом и переселившимися в Восточный Туркестан уйгурами

АШИНА – КӨКБӨРІ (429-460 жылдар шамасы)

Л. Гумилев:

«...Ашина державасы көптеген белгісі жағынан Спарта мемлекетіне ұқсайды, бірақ бұл одақ әлденеше есе күшті болды әрі үлкен жерді иемденді»

I

Әлқисса, осынау көк бөрі туралы аңызды айтпасақ, онда өзінің құрамы жағынан әлемдегі ең үлкен бір тектік және тілдік топты құрайтын ісі түркі халқының тарихи бастауын, олардың өзара тамырластығын ескермегендік әрі ата-бабаның ғасырдан-ғасырға шындық ретінде жеткізіп келген рухани өсиетін мойындамағандық болып табылар еді. Көк бөрі мен түркі халқының (ал олардың құрамына қазақ, қырғыз, өзбек, әзірбайжан, түрік, ноғай, башқұрт, татар, алтайлықтар, қарақалпақ, ұйғыр, түрікмен, сақа, ғағауыз, мадияр, қарашай, т.б. ұлттар кіреді) арасында қандай байланыс бар дейсіңдер ме? Орынды сұрақ. Бірақ та мына

жайларды еске алып көріңіздерші: Сүйінбай ақын «Бөрілі менің байрағым» деп неге айтқан? Дулат жырауда да дәл осындай ұғым білдіретін тіркес бар. Түркінің «Оғыз Қаған» аңызында да сол көк бөрі жырланады. Түркі қағанатының туына бөрінің басы салынған. Ал ұлы Абайдың «Қазақтың қайдан шыққаны туралы бірер сөзіндегі» «ақ қаз», «қаз-ақ» деген сөздердің түпкі мағынасы қайдан шықты дейсіңдер ғой. Айтып берейін. Мұны білмей, қазақ халқының тарихын да біле алмайсыздар. Аңыздың ақыры ақиқатқа апарып тірейтінін ұмытпайық. Сонымен көк бөріге келейік. Аңызды айтудың алдында ескерте кететін жай: римдіктердің қайдан тарайтыны туралы аңызды,

сол қаланың ортасында орнатылған екі баланы емізіп тұрған қасқырдың ескерткішін, Шыңғыс Айтматовтың «Ақ кеме» повесіндегі Бұғы-ананы, көне сақтардағы бұғының бедерін, индустардың сиырға табынатынын еске алыңыздар. Мұның себебі не дейсіңдер ме? Бүгінгі жер басып жүрген үлкенді-кішілі ұлттардың барлығы да өзінің түпкі таралу тегін жан-жануардан таратады. Бұл – есте жоқ ескі дүниеден қалған танымдық сенім. Қадым заманғы қарттардан қалған аңыз бойынша, мына біздер көк бөрінің тұқымдары болып табыламыз. Таңданатын түгі де жоқ. Қытай халқы өздерін сары маймылдан тарағанбыз деп аңыз қылады. Ал көк бөрінің хикаясы былай...

...Сіздер Шөже тәңірқұтының, Тұйғын ханның, Жабағы батырдың тұсындағы жанталасқан тарихи оқиғаларды ойша бір шолып өтіңіздер. Қытай қорғаны соғылып, соның ішінде қалған хұндарды жаппай қыру басталады. Қорғанның сыртына да оларды тұрақтатпай, тұқымымен құртып жіберуге тырысты. Сол кезде Ордостан бес жүз үйлі ашына тайпасы Алтайға қарай үдере жосиды. Босқындардың жолын тосқан қанды көз әскерлер олардың тұқым-тұяғын қалдырмай, қырып салады. Босқан тайпа қалың батпаққа келіп тіреледі. Ақыры сол арада тарихтың құрбандығына шалынады. Баскесерлер жаңағы тайпаның ең соңғы тұяғы – он жасар ұл баланың екі қолын, екі аяғын кеседі де, мазақ етіп, құй батпаққа лақтыра салады. Тағдыр, сол заманның тілімен айтсақ, Көк Тәңірі молақ боп қалған балаға рақымшылық жасап, бөлтіріктерінен айырылған көк бөріні жолықтырады. Қансырап қалған мынау бейбақ жанның ыңырсыған үні көк бөрінің аналық мейірімін оятып, оны сүті сыздаған емшегімен емізеді. Жарасын жалап, қанын тоқтатады. Есін жиған сорлы бала қасқырға сондай бауыр басып, тағылық тіршілікке бейімделеді. Ержетеді. Сөйтіп, көк бөрі ұланның анасына, кейін ісі түркі халқының сиынар аруағына (тотеміне) айналады. Жаңағы ұланды түріктер «Көкбөрі», моңғолдар «Шана» (бөрі), қытайлар оған «а» деген құрмет белгісін қосып «Ашина» (мейірімді бөрі), арабтар «Шанэ» деп атайды. Тұқымы құрыған ел осылай көк бөрінің аналық мейірімнің арқасында қайтадан түледі. Мифтік желі бойынша, бөрі-ана Көкбөріні кейін талап өлтіріпті. Оны адамдардан қызғаныпты-мыс делінеді. Қалайда Көкбөрінің ғұмыр жасы ұзақ болмаған сияқты.

Осы араға дейін Көкбөрі туралы аңыздың жігі ажырамайды да,

бұдан кейінгі өрбитін оқиғалар әрқалай дамиды. Мысалы: қытай жазбаларында Көкбөрі қасқырға үйленіпті-мыс деген дерек келтіріледі. Бұл, әрине, аңыз емес, кемсіту. Себебі сол кездегі императорлар тарихшыларға өздерінен басқа халықтың барлығын кемсітіп, келемеждеп жазуға бұйрық берген. Көшпелілердің «хұн» – «жабайы» деген атпен тарихта қалуына себепкер болған да сол менмендіктің кесірі. Тек XVIII-XIX ғасырларда ғана қытай ғұламалары: «Өзге халықты кемсітуіміз ұят. Сауатсыздық», – деп көне шежірелердегі қателерді түзетуге кіріскен. Бірақ үлгермеді. Екінші аңызда Көкбөрі ұғланның немерелерінің қалыңқырғын кезінде біріншісінің ақ қазға айналғанын, екіншісінің Абу (Абахан) мен Төне (Енесай) жаққа кеткенін, үшінші, төртіншісі Шуйей (Шуй) өзені мен Алтай тауын мекендегенін айтады. Үшінші аңызда Көкбөрі ұғланның ұлдарының тұрфандық қыздарға үйленгенін баян етеді. Содан барып мұны түркінің ата-бабасы саналатын Көкбөрі әулетін таратады. Осыған орай, С.Г. Кляшторный тосын дерек ұсынады. Түрік қағанатының қалыптасу кезеңінде қашалған және сол заманның бірден-бір таңбасы – Моңғол Алтайындағы Бөгеті сынтасынан қасқырдың емшегін еміп тұрған қол-аяғы кесілген баланың бедері табылыпты. Бұл не? Аңыздың ақиқатқа айналуы ма, жоқ, Көкбөріге көрсетілген құрмет пе? Өкінішке қарай, С.Г. Кляшторный сол бедерлі сынтастағы соғды жазуында не жөнінде айтылғанын ескертпеген. Оның да шындығы ашылар әлі. Мұның қайсысы дұрыс? Аңыздан ақиқаттың ақ қылын ажыратып алу дәл қазір қиын. Бірақ қол-аяғы кесіліп, батпақта қалған ұлдың қасқыр емшегін еміп өскені қалайда назар аударарлық. Өздерің ойлаңдаршы: Көкбөрінің басының бейнесін алтынмен туға өрнектеп

салудың мәні тегін бе? Ақ қазға айналуының өзі Абай меңзеген «ақ қаз», «қаз-ақ» дегенмен қалай ұштасып жатыр? Дегенмен де, сол кездегі тарихи шындықтың деректерін мысқылдай отырып ексесек, біраз ақиқат ашылады.

Түркі тілінің біздің жыл қайыруымыздан бұрын VI-V ғасырларда мемлекет тілі ретінде қолданылғанын түрколог Н.А. Баскаков дәлелдеп берген. Ал тікелей Көкбөрінің оқиғасына келетін болсақ, қытай тарихшылары «жабайы – жаугер бес тайпа» дәуірі деп бағалаған IV ғасырда тобастықтар басын алған хұндардың қатарында «Көкбөрінің бес жүз түтіні бар» екенін ескертеді. 439 жылы олар Алтай тауының оңтүстігіне босып, жужандарға қосылады да, темір қорытумен шұғылданады. Олардың бегінің аты – Тукю, Түркіт екен. Бұл күшті, ержүрек деген мағына береді. Демек, дәл осы тұста Көкбөрі тұқымы елдіктің қатарына қосылған. Олардың балқытқан болаттары қорыту пештеріндегі құймадан да асып түскен. Жужандар қару-жарақты түріктен алып тұрған. Әйгілі түрколог Лев Гумилев осындай дәйекті деректерді келтіре отырып, қытайдың «Сүйшу» жазбасындағы Көкбөрі туралы жоғарыдағы аңыздан кейін Ашина халқының жаугершіліктен тығылған үңгірін суреттеуіне назар аударады:

«Көк бөрі тығылған үңгірдің суреттелуі өте таңғаларлықтай. Ол үңгір «Гаоган тауының солтүстік батысында». Яғни, Алтай тауының қақ ортасынла екен. «Тауда үңгір бар, ол үңгірдің ішінде айналасы атшаптырымдай (бірнеше жүз ли – Т.Ж.) ұйысқан көгөрай шалғын өскен. Үңгірдің төрт құбыласы түгел тау». Осындай ауқымды тау алқабының «Сүйшуда» үңгір деп жазылғаны таңдандырады. Мұндай дәлсіздікке орын берілуінің себебіне таңдана отырып, мұнда бір аңыздың екі

>>>

түрлі оқиғамен: аңыз (көк бөріден тарағаны туралы) бен тарихи (түріктердің бабаларының бір бөлігінің Алтай тауының жазық аңғарына бас сауғалауы) шындық түйісуінің өзі әр қилы жорамал жасауға жетелейді. Шындығында да, Рашид-әд-Дин, Хонде-мир мен Әбілғазы сияқты мұсылман шежірешілерінің еңбегінде тарихи шындық толық қалпына келтіріледі, онымен қоймай, таулы алқаптың «Эркене күн», яғни «құлама күз» деген нақты жер атын атайды. Бұл арада біз ертеде өткен оқиғаның – 93 жылғы жеңілістен кейін Тарбағатайды асып кеткен солтүстік хұндарының Алтайды мекендеп қалған бір бөлігі туралы әңгіменің жаңғырығымен жүздесіп отырған шығармыз... Дәл осындай аңыз теле жұртында да бар. Ол аңыз бойынша, хұн тәңірқұтының қыздарының бірі Көк Тәңірінің әмірімен қасқырдан ұл туады. Ол ұл телес ұлысының бабасы ретінде есептелген. Бұл тайпа да Ашина сияқты, Халқаға Сарыөзеннен ауып келген» (Л. Гумилев).

Міне, бұл – аңыз емес, шындық. Түркі тайпасы қандас теле жұртымен көршілес тұрған. Екеуі де аяусыз шапқыншылыққа ұшыраған. Босып келіп, жан-жағын күз-жартақ қоршаған жазыққа қоныс тепкен. Қазір де Мұзтаудың бүйіріндегі Таулы Алтаймен, Моңғолиямен, Қытаймен шектесетін тұсында Көккөз, Жазатыр атты жазық бар. Ал қытай иероглифіндегі «күз» деген белгінің жаңылысып «үңгір» боп оқылып кетуі де мүмкін. Екіншіден, шүршіт шежірешілері шыннан басқа халықты барынша кемсітіп жазуға тырысканын да ұмытпаған абзал. Қалай дегенмен де, Алтайдан Альпіге дейінгі (Еділ тұсында) ұлан-ғайыр аймақты билеген көшпелілердің біздің жыл қайыру дәуіріндегі қайта өрлеп, дүние тарихында дәуірлеп тұрған тұсы осы Көкбөрі аңызынан басталады. Таңшықайдың, Шыңғыс ханның шаңырақтан түскен нұрдан пайда болғаны туралы аңыз таратқаны сияқты Көкбөрі де өзіне сондай «жанды аруақты» пір етуі мүмкін. Әйтеуір, Ашина деп ғылыми атау алған Көкбөріні сол заманда да түркі тілінде «Бөрі, Буре қаған» деп атағаны тарихи шындық. «Эркене күн» жазығында өсіп-өніп, ел атанған түркі тайпасы Алтайдың аңғарына сыймай, Көкбөріден кейін «бірнеше тұқым жаңарған соң Асаншеп (Асянь-ше) атты оның немересі көсемдік жасап, бүкілауыл-аймағымен үңгірді (аңғарды) тастап шықты да, өздерінің жужандармен одақтас болатындығын жариялады». Бұл шамамен 460 жылдардың шамасы еді. Асаншептен кейін ұлы жабғы Таулы (Туу) билік етті. Бумын қаған өз тұсында дүниені дүр сілкіндірді. Ал 545 жылы түркі халқының аты тұңғыш рет шежіреге жазылды.

Бұл ретте айта кететін бір жай, Ашина Көкбөрінің паналаған үңгірінің атына байланысты. Біздің ойы-

мызша, ол «Эркене күн» емес, «Еркіне қон» сияқты. Әріптердің өзгеруі аударма барысында кеткен жаңсақтық. Біз қалыптасқан тіркесті пайдаландық.

Исі түркі жұртының киесіне айналған Көкбөрі туралы аңыз мұқым Еуропаға мәшһүр болған. Тарихи тұрғыдан алғанда қиғаш келетін жайлардың өзін қиыннан қиыстырып, көшпелілердің сенімін шындыққа балап, оларды қорлау мақсатымен неше түрлі аңыздар шығарған. Мысалы, Еуропаны жайлап өткен Аттианың – Еділдің қазаға ұшырағанынан кейінгі оқиғаны мың құбылтып, ақыры: «Ең соңғы хұн ханзадасы аяқ-қолы кесіліп, батпаққа (Балатон көліне) тасталған кезде ол бөрімен ылығыпты. Жүкті бөрі содан кейін Алтай тауына жортып барыпты да, хұндардың тұқымын дүниеге келтіріпті-мыс», – деген лақап таратыпты. Мұндай аңыздар Еуропа әдебиетінде көп ұшырасады. «Игорь жасағы туралы жырдағы» Құншақтың бөрімен қатар жортуы, Бунақ ханның түн ішінде Көкбөрімен ұлып тілдесуі соны аңғартады. Мұның барлығы да көшпелілердің Көкбөріні кие тұтатынын естіп, қиял арқылы ойша елестеткен жансебіл қауесеттер ғана. Әйтпесе, Көкбөрі туралы аңыз аталмыш оқиғадан бұрын, біздің жыл қайыруымызға дейінгі 174 жылы, Елжау бидің тұсында айтылғанын сіздер білесіздер. Тек ісі тарихшылар алғашқы Түркі қағанатының негізін Ашина – Көкбөрі тұқымы қалады деген пікірі қалыптасып қалғандықтан да біз бұл аңызды осы арада мағлұмдап отырмыз. Біздің ойымызша, тас-талқаны шыққан хұн тайпасының қайта дәуірлеуі тұсында хұн тәңірқұтының бір тұқымы, ол Шөженің кіндігінен тарауы мүмкін, ұлттық бірліктің ұюына негіз қалаған. Ол өзін Көкбөрі деп атаған. Яғни, Көкбөрі ұлттық тұтастықтың, жаңғырудың, жаңарудың нысаналы бейнесіне айналған.

Ал енді осы Көкбөрі әулетінің негізі қалай қаланды және тарихи шындықпен жанаса ма? Соны түсіндіре кетейік.

II

Сырттай қарағанда мұның бәрі аңыз сияқты. Алайда тектік киеге байланысты көркем қиялды аршып алсақ, оның ар жағынан ащы шындық шығады. Біздің көзіміз жеткен бір ақиқат – Көкбөрі жөніндегі аңыз біздің дәуірімізге дейінгі V-IV ғасырларда көшпелі жұрттың арасында кең тарап, киелі аң ретінде сенімдік санаға әбден орныққан. Исі қаракөктің тұқымдары сол Көкбөрінің ұрпағы ретінде мойындалып, «тәңірдің құты» есебінде танылған. Ал бұл аңыздың 439 жылы қайта жаңғыруына себепкер болған Ашина – Көкбөрі хұн елінің бұрынғы ұлы қағанатын қайта орнатуға талпынған жаңа тақ иесі. Оған дейін көшпелілерді билеген үйсіннің күнбилері, қаңлының билері, иүзилердің

жабғылары, сәнбилердің көсемі, Тоба мен Мойын мемлекетінің патшалары қарапайым тектен шығып, ел билігін қолына алған адамдар еді. Қаракөктің тұқымдарынан тізгін кеткен кезең болатын. Біздің қазір ханның орнына әкім мен президент сайлағанымыз сияқты үрдіспен мемлекет басына келгендерді тәңірқұтының ұрпақтары қайтадан ысырып, өзінің тектілігін көрсету үшін Көкбөрі – Ашина туралы аңызды жаңғыртып, қарадан сайланған хандарды тақтан түсірген. Демек, тектілік ұғымы үстемдік құрған. Бұл жөнінде арыстан жүректі Лев Гумилев деген: «Тек дегеніміз де адам сияқты, анасымен қоса әкесі де болуға тиісті. Ал түркілердің «әкесі» ретінде тағаштардың қас жауы және Қытайдағы хұндардың соңғы досы Ашина тарих сахнасына шықты, ол 439 жылы халқын қырғыннан құтқарып, Алтай тауының қойнауына алып кетті. Онда барған соң хұндардың екіге бөлінген жұрты бас қосып, 100 жылдан кейін түркі деген жаңа тектік құраммен әйгілі бола бастады», – дейді.

Шындығында да, дәл осы тұстан бастап түркі халқының есімі тарихи шежірелерден ұшыраса бастайды. Ал оны жаңғыртушы – Ашина, яғни Көкбөрі бабамыз. Осы арада өзіміз соншама пікір адалдығына сенетін Л. Гумилевтің бір тұжырымына күмән келтіреміз. Ол Ашина – Көкбөрі туралы жоғарыдағы пікірді айта келіп, үнемі: «Түркіт» деген сөз – жалпылама атау, өйткені Ашина моңғол тілінде сөйлеген. Тек VI ғасырда түркі тіліне көшкен», – дегенді жиі қайталайды. Білместіктен емес. «Ашинаның – Көкбөрінің тегі хұндар еді» дегенді ұстанғандықтан туындап отыр. Бұл дұрыс. Алайда онда ісі түркі жұртын тарихтан сызып тастауға тура келеді. Ханның өзі білмегенмен, қарашасы қай тілде сөйлесе, оның ана тілі де сол емес пе? Әйтпесе, Абылай билеген қазақтарды да, Шайбани билеген өзбектерді де, Бабыр билеген Үндістанды да, Хұсайын Байқара билеген Ауғанстанды да моңғолдардың есебіне жатқызуымыз керек қой. Ал ол тарихи шындыққа қиянат. Бұл пікірдің кілттипаны осында, беделді ғалымның адал ойына астар тігіп, тонын өзгерте тұжырым жасайтын тарихшылар пайда болды. Солардың бірі – М.И. Артамонов. Ол: «Қытайдың «Сүй-шу» атты жылнамасының дерегіне қарағанда Ашина тегі (әулеті) Пхин-лянның маңында (Шэньсидің батыс жағы) көшіп жүрген әр түрлі тайпалардың одағынан пайда болыпты. 439 жылы Ашина қарауындағы 500 үймен жужандарға қашып барып, Алтай тауының оңтүстігіне қоныс теуіпті де, сол арада жужандарға темір қорытып беріп тұрыпты. Түркі тілдес ортаға тап болған ат төбеліндей моңғолдар тез арада түріктеніп кетті. Алайда өздерінің мәдениетінің жоғарылығының арқасында және ұйымшылдығының нәтижесінде түземдіктердің арасында биік лауазымға

ие болып, ту-кю (түркі) деген атқа ие болған тайпаның ханы атанды», – деп («Хазар тарихы», 104-бет) әлгі тұжырымды құбылтып баяндады.

Осындай ғұлама ғалымның түркі жұртының тарихын жазып жүріп, сол елді ретін тауып кемсітуге, шымшып алуға даяр тұратынын түсінбей-ақ өтетін шығармыз. «Хазарды хазар еткен – еврей хандары» дегенге мойынсұнайық. Бірақ олардың тегі еврей емес, түркі, Ашина – Көкбөрінің тұқымдары еді ғой! Жә, тақырыпқа қайтып оралайық.

Сонымен: «Көгілдір күмбезді Мәңгілік Аспанның астындағы Сарытеңіз бен Сарыөзеннен бастап, Қара теңізге, Кавказ тауына шейінгі аралықты таулармен бөлініп, қалың орманмен көмкеріліп, күміс толқынды мөлдір өзендер өрнектеген Ұлы дала алып жатты... Сондықтан да түркілер өзінің қағанатын Мәңгілік ел деп атады... Түркілердің алғашқы қағандары (Бумын мен Естеми) Орталық мемлекеттік ұлы қорғанынан – Қытайдан бастап, Иранға дейін созылған, ал батысында Қырым арқылы Византиямен тоғысқан Бірінші Түркі қағанатын құрды. Ұлы даладағы барлық тектер түркінің туының астына жиылып, «Ел» атты мемлекетке бірікті. Бұл оғыз тайпаларының хандары мен бектіктерінің біріккен мемлекеттік жүйесі еді» (Лев Гумилев).

Міне, Ашина – Көкбөрі ханның көтерген қасиетті шаңырағы түркі жұртын осындай дәрежеге жеткізді. Өкінішке қарай, осынау киелі адамның өмір тарихы толық сақталмаған. Алайда жоғарыдағы бір ауыз сөздің өзі оның атын түркі қауымының әр баласының жүрек төрінде сақтауына толық себеп бола алады. Қытай жылнамаларындағы түркілер жөніндегі деректер V ғасырдан бастап жиі ұшырасады екен. Бір қиындығы, осы Түркі қағанаты хақындағы Еуропа мен Азия ғалымдарының еңбектері бір ізге салынбағандықтан

да ондағы адам аттары әр қилы болып жазылып жүр. Оларды салыстырып, жүйелеуге біздің дәрменіміз жетпеді. Сондықтан да «Үйсін туралы зерттеудегі» мәліметтерді пайдаланғанымызда кейбір оқиғалар мен адам аттарының жай-жапсарын аңғарсақ та, қосымша түсінік беруге тырыспадық. Мақсатымыз – исі деректердің күретамырын анықтай кету. Қай жылнаманы қарасаңыз да, Түркі қағанатының үйсін мен қаңлы, иүзи мен ауар – апар ордаларының негізінде құрылғаны анық байқалады. Мысалы, «Солтүстік патшалық тарихының» түркілер мен телелер тарауында: «Батыс түркі қара қағанның тұрақты қонысы болмаған. Оның елінің көбі үйсіндердің мекеніне қоныстанған», – деген мәлімет бар. Әрине, үйсіндер бұдан біраз бұрын босқынға ұшыраған. Алайда түркі елінің негізін құраған жұрт екеніне ешкім де дау айта алмаса керек. Әрине, өз қандастарымыздың ішінде қилы-қилы қисынбайтын қисындарды қиыстыратындар бар. Тегіміздің бір екендігін мойындасақ, бөліспейтін енші жоқ. Ал осы қағанат жөнінде мол мағлұматтар кездесетін «Сүй патшалығы тарихында» тікелей қазақтарға қатысты мынадай дерек бар. Келіскеніміздей, жер, адам аттарына түсінік бермейміз:

«Батыс түркі дегеніміз Білгі қағанның баласы Дараның еді. Ол Шыбарамемен араздасып, бөлініп кетеді де бірте-бірте күшейе бастайды. Шығыста дужиндермен соғысса, батыста Алтайдан асып түсіп, құлашын кең жайды. Күшәр, Телей (Теле – Т.Ж.), Құмыл және басқа да батыс өңірдегі бұратаналар елі соған тәуелді болды... Қара қағанның тұрақты қонысы болмаған. Елінің көбі үйсіндердің атажұртына қоныстанған. Екі кіші қаған қою арқылы елін екіге бөліп билік жүргізген. Оның бірі Ташкенттің (Шаштың – Т.Ж.) солтүстігіндегі көшпелілерді билеген, екіншісі Күшәрдің терістігіне

қоныстанған, ол жердің аты Сыр болуға керек».

Өзге-өзге, дәл осы мәліметке түсінік берудің өзі артық. Тек соны көкейде ұстап, тамырымызды танығанымыз абзал.

Сіздерге ескертпей, бірден Түркі қағанатына ауысып кеткеніміз ыңғайсыздауда көрінер. Оның мәнісі – сол қағанаттың негізін қалаған Ашина – Көкбөрінің тамырын аршып алу мақсатынан туып отыр. Бізге мәлімі – 439 жылы Ашина – Көкбөрі тақ иесі болғандығы. Ал бұдан кейін қалай жалғасты, арадағы 100 жылда кімдер биледі, соны анықтау еді. Әрине, оның бәрін тәптіштеп бере алатын мүмкіндік жоқ. Дегенмен, «Жаңа Таңнамадағы» мына ақпардан Ашина – Көкбөріден кейінгі екі- үш ұрпақтың атын білеміз: «Батыс түркінің ханы Надулудың немересі Туу (Төле – ? – Т.Ж.) еді. Лауазымы «аға жабғы» болатын. Оның үлкен баласы Түмен Білге қаған еді. Екінші ұлы Естеми қаған еді. Естеми қағанның ұлы Дардұқ қаған, яғни Білге қаған ту баста шығыс түркілер мен үйсін жеріне қоныстанды. Шығысы Шығыс түркіге, батысы Арал теңізіне, оңтүстігі Қашқарға, терістігі Бесбалыққа дейін тұтасып жатты. Астанаға шейін жеті мың шақырым. Қарашәріден оңтүстік ордаға бару үшін батыс- солтүстікке қарай жеті күн жүруге тура келеді. Олар дулат, нушби, қарлақ, шора, чуми (Н. Мыңжанұлының пайымдауынша, шөмекей – Т.Ж.), құмылдық тайпалармен қандас. Ал әдет-ғұрпы негізінен түркілерге ұқсайды, тілдерінде азын- аулақ парық бар», – делінеді.

Бұдан аңғаратынымыз, бірінші Бумын, яғни Түмен қаған Ашинаның шөбересі болып келеді екен. Әр әулеттің ауысуына ширек ғасыр уақыт бөлген күннің өзінде де тұп-тура шығады. Екі арасын 100 жыл алып жатыр. Екінші, Батыс қағанатыңыз пішіп қойған қазіргі

Қазақстанның шекарасы дерсіз. Жоғарыда аталған рулардың біразы қазақ халқының құрамына толықтай сіңіп, бұтақтанып кетті. Кейбіреулерінің тармақтары тамыр тартып жатыр. Ендеше, сіз бен біздің Ашина – Көкбөрі құрған қасиетті қағанаттың шаңырағының астында туған азаматпыз деп айтуға толық хақымыз бар. Деректі қалдырып отырған жылнамашының бізге жаны ашыды, қаламы қисайды деп ешкім де айта алмас. Сол үшін де біз қытай тарихшыларына қарыздармыз. Демек:

Бөрілі менің байрағым,
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозады қай-қайдағым, –
деп Сүйінбай Аронұлы атамыз айтқандай, ұлттық нысанамыздың ең киелісінің бірі болған көк бөріні туымыздың сырығының басына бедерлеуімізге болатын-ақ еді. Заки Валиди Тоған, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Халел мен Жаһанша Досмұхамедов, Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов, Фитрат пен Шолпан, Тыныстанов пен Арабаев, Сұлтанғалиев сияқты алты алаштың азаматтары ақылдаса отырып жасаған Түркістан мемлекетінің болашақ туының сырығына көк бөрінің басын тұғыр етіп белгілеп еді. Әттең, жалған намыс дегеннің кесірі тиді. Мүмкін білместіктің де әсер етуі ғажап емес. Бөрінің басы тұрса, Түркі қағанатының мұрагері ғана емес, туымызға қарап барша түркі жұрты бас иетін қара шаңырақтың иесі атанар едік-ау!

Еліміздің қолына Еркіндіктің тізгіні еркін тиер, сонда ұлы нысаналы, киелі бейнелеріміз – көк бөрі мен жаңатуған Ай мен Мәңгілікелдің белгісі – сегіз қырлы жұлдызымыз да өзінің қасиетті орнын табар деген арманмен өзімізді өзіміз жұбатып өмір кешеміз де, қайтеміз.

III

Тарихи оқиғаның желісі үзіліп қалмас үшін осыдан кейін батыс хұндардың – гүндердің тағдырынан хабардар етеміз. Сондықтан да Түркі қағанаты хақындағы әфсаналарды сәл ірке тұруға тура келді. Себебі, Баламер бастатқан гүн ордасы әлем тарихына із қалдырып, Римнің құлдық қоғамын құлатқан ұлы «тағылар тасқыны» ретінде бағаланып еді. Ал ол тасқын Еділ мен Жайықтың арасында иірімделіп, батысқа қарай бет алған болатын.

Тұрсын ЖҰРТБАЙ,
филология ғылымдарының
докторы, профессор

ГОСУДАРСТВО ОГУЗОВ

В середине VIII века огузы были вытеснены из Семиречья. Согласно М. И. Артамонову термин «огуз» первоначально был нарицательным обозначением племени и с числительным детерминативом применялся для наименования союзов племен, таких, например, как токуз-огуз (уйгур) – девять племен, уч-огуз (карлук) – три племени. Впоследствии термин потерял свое первоначальное значение и стал этническим наименованием племен, образовавшихся в приаральских степях [55].

Кляшторный С.Г. приравнивает огузов к телесским племенам [56]. В эпоху Тюркского каганата выделялось 15 телесских (огузских) племен (первое написание – китайский вариант, второе написание тюркский вариант): Юаньгэ (уйгуры), Сеяньто (сиры), Киби (Киби), Дубо (Тува, Туба), Гулигань (Курыкан), Доланьгэ (Теленгиты), Бугу (Бугу), Байегу (Байырку), Тунло (Тонгра), Хунь (Кун), Сыгье (?), Хусье (?), Хигье (?), Адье (Эдизы), Бай Си (Белые Си, Каи). При этом огузы также были идентичны огурам, отмечаемым в европейских источниках. Переход звука «З» в «Р» называется ротацизмом и встречается во многих языках.

Таким образом, огузами изначально называли тюркоязычные племена, расселившиеся по великой степи еще до образования Тюркского каганата. Что касается приаральских огузов, здесь стоит отметить, что в их состав вошли все племена, которые проиграли борьбу карлукам и вынуждены были покинуть Семиречье. Бывшую столицу огузов называли Старая Гузия (находилась между западными отрогами Тянь-Шаня, рекой Чу и Сырдарьинским Каратау) и она осталась в Семиречье. Покинув Семиречье, данный союз племен начал борьбу за землю с племенем Кангар (Баджанак). В итоге огузы смогли захватить их земли, вытеснив их в Западный Казахстан. Новой

столицей огузов стал город Янгикент, находящийся в Западной части территории Кызыл-Ординской области. История огузов мало известна из-за малого количества первоисточников. После расширения своей державы огузы столкнулись с Хазарским каганатом. Они вступили в союз с ними против Кангаров (баджанак) и оттеснили их в Причерноморье, где они стали известны в русских летописях как печенеги. Завоевав земли, огузы стали враждовать с хазарами. В 965 году огузы в союзе с Киевским князем Святославом воевали против Хазарского каганата. А в 985 году в союзе с Киевским князем Владимиром воевали против булгар. В 1041 году огузы захватили Хорезм. В 1043 году огузский правитель Шахмелик попал в плен к Сельджукам и был казнен. Огузская держава распалась. Правитель Огузского государства носил титул «Джабгу» [57].

Его советники и соправители носили титулы «Кольэркины». Совет знати, избиравший хана, назывался «Канкаш». Наследники правителя-Джабгу носили титул «Инал». Воспитатель наследника носил титул «Атабек». Главнокомандующий и предводитель войска назывался «Сюбаши».

Родоплеменной состав огузов:

Огузы делились на Правое крыло (Бозоки – старшие племена) и Левое крыло (Учуки – младшие племена).

Всего было 24 племени, по 12 в каждом крыле. Каждое крыло делилось на три группы, в каждой группе было по 4 племени.

Правое Крыло называлось Бузук (Бозок) (в переводе – серая стрела). Туда входили такие племена как Кайя (каи) (основатели династия Османских (турецких) султанов), Баят, Алкаевли, Караевли, Языр, Дегер (Токар), Додурга (Добурга), Япарлы, Афшар (Авшар) (отсюда происходит династия Афшар), Кызык, Бегдили (Бейдилли), Каркын (Каргын).

Левое Крыло называлось Учук (переводится как три стрелы). В него входили следующие племена: Баяндур (отсюда происходит династия Ак-Коюнлу), Беджене (племя Кангар, покорившееся огузам), Чавулдур, Чепни, Салур

(отсюда происходит династия Караман и Салгурлу), Эймур, Алаюнтлу, Юрегир, Игдир, Бюгдюз, Ивэ (Йыва) (отсюда происходит династия Кара-Коюнлу), Кынык (отсюда происходит династия Сельджук).

Географически кочевья огузов были разбросаны по территории Казахстана. На Востоке они достигали озера Балхаш и реки Чу, где им принадлежала крепость Горгуз. Кочевья находились по берегам рек Иргиз, Урал, Эмба, Уил. Также огузы населяли Северный прикаспий, Приаралье, долину реки Сырдарья, предгорья Каратау и Чуйскую долину [58]. На Западе огузы граничили с хазарами, башкирами, мадьярами (древними венграми) и бургасами. Впоследствии, после начала

переселения кыпчаков, огузы разделились на две части. Одна часть огузов ушла на запад, в Причерноморье, где стала известна в русских летописях под названием гузы, другая часть ушла в Среднюю азию и Ближний восток, где стала известна под названием туркмены, турки, сельджуки. Распад государства огузов был осложнен как вторжением кыпчаков, так и военным противостоянием огузского Джабгу и огузов Сельджуков. Падение огузской державы привело к миграциям огузов к сельджукам, которые происходили из племени Кынык и начали завоевание Ближнего востока. Огузы являются в той или иной мере предками туркмен, турков, азербайджанцев и гагаузов.

Государство Огузов, X век

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАЙПАЛАРДЫҢ МӘДЕНИЕТІ (VI-XIII ғ. ғ.)

Негізінен ертедегі және дамыған ортағасырлық мемлекеттер кезінде феодалдық қатынастар нығайып, мемлекеттік бірлестіктер пайда болып, отырықшы егіншілік пен қалалардың өсімі ілгеріледі.

Орта ғасырлардағы тарихи және географиялық әдебиеттерде Оңтүстік, Оңтүстік-Шығыс және Орталық Қазақстанда, Талас, Қырғыз, Іле және Жоңғар Алатауларының бөктерлерінде, Қаратаудың күнгей және теріскей беттерінде, Сырдария, Арыс, Шу, Талас, Сарысу, Кеңгір, т.б. өзендердің аңғарларында егіншіліктің, қала құрылысы мен сәулет өнерінің жоғары дәрежеде дамығаны айтылады.

VI-XIII ғ-дың басында қалалардың пайда болу, даму тарихын археологиялық деректер-де растауда. Қазба жұмыстарының барысында қалалардың терең тамыр-

лы материалдық мәдениет дәстүрлері болғанықталды. Ол дәстүрлер Қаңлы мен Үйсін заманындағы ежелгі егіншілік қоныстардан бастау алады. VI-XIII ғасырларда феодалдық қатынастардың нығаюына байланысты экономикалық өрлеу басталды. Саяси және экон. орталықтар бірте-бірте қалаларға айнала бастады.

Ортағасыр қалалары үш бөлікке бөлінеді:

- 1) Цитадель — қаланың ішкі бекіністі бөлігі; билеуші ордасы орналасқан;
- 2) Шаһристан цитадель төңірегіндегі, ақсүйектер мен саудагерлер және оларға қызмет етушілердің

тұрғын үйлері орналасты. Ол қаланың экономикалық орталығы болды. Шаһристан әдетте мұнара, кіретін қақпалары бар дуалдармен қоршалған. Оның айналасында қолөнершілер мен кедейлер қоныстанған рабат орналасқан. Кейінгі кезеңдерде рабаттар да дуалмен қоршалды. Археологиялық қазбалардан жинаған материалдар қалаларда қол өнерінің қалай дамып, қандай дәрежеге жеткендігін шамалауға мүмкіндік береді. Орта ғасырларда қыштан ыдыс жасау ерекше дамыды. Көзе, саптаяқ, табақша, дастархан, құм түрлері көптеп жасалды. Қала тұрмысында тоқыма, әйнек үрлеу, зергерлік, ұсталық, ағашты және сүйекті бедерлеп ою жоғары дәрежеге жеткен. Әйнек бұйымдар жасау өндірісі кең өріс алған. Ежелгі Тараз, Отырар, Ақтөбе, Талғар, т.б. қалаларда әйнек әзірленген. Металдан шырағдан мен оның тұғыры, ағаш соқа түрені, орақ, кетпен, қару-жарақ (найза, садақ жебесі, т.б.) ұста аспаптары (балға, төс, қысқаш, т.б.) сияқты бұйымдар жасалған. Сүйек пен мүйізден бойтұмар, пышақ сабы, ойын сүйектері, түймелер, т.б. ұсақ-түйек бұйымдар дайындалды. Бұл кезеңде егіншілік шаруашылықтың жетекші салаларының біріне айналды. Егіншілікпен ауыл ғана емес, сонымен қатар қала тұрғындары да шұғылданды. Қазақстандағы елді мекендер мен қала тұрғындары егіншілікпен, бақ және жүзім ш-мен шұғылданғаны туралы жазба деректерде көп айтылады. VI — VII ғ-ларда Қазақстан халқының көпшілігі жартылай көшпелі және көшпелі тұрмыс кешті.

Түркілердің келуімен бірге Қазақстан жерінде тізбектелген балбалдармен қоса антропоморфтық тас

мүсін, қатар-қатар тас қоршаулар пайда болды. Осы тұста темір үзеңгілер, садақ жебесінің, қанжардың жаңа түрлері, қылыш соғылды. Металл жапсырмалармен безендірілген жауынгерлік белбеу кең тарады.

VI-VIII ғасырлардан қалған бейіттерге өлген кісіні мінген атымен бірге жерлеу рәсімі тән. Бейіттердің сыртқы белгілері мынадай: астыңғы жағы төрт бұрышты немесе шаршы пішінді болып келеді-де, үстіне аласалау етіп тас немесе топырақ үйеді. Өлген кісінің мәйіті тұрқы сопақша етіп қазылған шұңқырға жерленеді, жанына заттары, әсемдік бұйымдары, қару-жарақтар қойылады. Атты шұңқырдың түбінен жоғарырақ тұстан ойылған кертпешекке төрт аяғын бауырына бүгіп, қырынан жатқызып көмген. Кейде бейітке аттың басы немесе денесінің бір бөлігі ғана қойылған. Бейіттерден қару-жарақ, ертұрман, тұрмыстық бұйымдар, қос жүзді семсерлер, ағаш қынапты қылыштар табылды. Қынаптың сырты былғарымен қапталып, өсімдік суреттерімен безендірілген. Жебелер ұшы әр түрлі — үш қырлы, төрт қырлы болып келеді, үш қанаттысы, жапырақ секілді жалпақтары да кездеседі. Ұзындығы 40 — 80 см құрайтын жебелер көк теректен

жасалған, кейде қызыл түске боялған. Аттың ер-тұрманы, темір ауыздықтар, үзеңгілер және жүген әшекейлеріне қарағанда түркі ісмерлері әшекейлік жұқа темірлерді, айылбастарды жасауға өте шебер болған. Әдетте айылбастар қола мен темірден істеліп, жапсырмалар мен әшекейлерге қола, күміс, алтын пайдаланған. Олардың бетіндегі күрделі суреттерде барыс, жылан, бұғы, күшіген сияқты, аңдар мен өсімдік жапырақтары бейнеленген. Әсем белбеу жапсырмаларының көбі жүрек пішіндес. Сондай бір жапсырма әшекейдің бетінде жолбарысқа найза түйреп тұрған салт аттының суреті бейнеленген. Төрт бұрышты айылбастар, сүйектен істелген алқалар да табылды. Қызылқайнардан (Жетісуда) табылған алқа конус тәрізді етіп істелген-де, бетіне сілеусін басының суреті өрнектелген.

Археологиялық материалдармен қоса жазба деректер-де түркілердің киім-кешегі жөнінде пайымдауға мүмкіндік береді. Сыртқы киім теріден, басқа киімдер жүн және жібек матадан тігілген. Ол кезде жұрт шапан киіп жүрген. Шалғайы солдан оңға қарай қаусырылған, денеге қонымды, ықшам шапанның сыртынан белбеу буынған, белбеуге қынаптағы семсер және пышақ, шақпақ, қайрақ, ұстара, т.б. ұсақ-түйек салатын кісе ілінген. Шалбардың балағын тұмсығы қайқиған, жұқа ұлтанды, өкшесіз етіктің қонышына салып жүрген.

Қазақстан — тас мүсіндер көп тараған аймақ. Олардың арасында шынайы өнер туындылары да кездеседі. Оның ішінде әйгілі қошқар мүйіз тастар бар. Тас қашаушылардың (мүсіншілердің)

>>>

шеберханалары болғаны, оларда түрлі мүсіндер жасалғаны мәлім. Мүсін жасауға тұрқы ұзын тастар (орташа биікт. 0,5 м-ден 2,8 м-ге дейін) таңдап алынған, тастың беті бедерлеу немесе ойып кейіптеу әдісімен өңделген. Мүсіндерде көбінесе еркектің суреті салынған, кейде әйел бейнесі-де кездеседі. Әдетте, еркектер шапан киген, кіселі белбеулі, асынған қаруы бар қалпында бейнеленеді. Кейде жалаң бас, кейде бас киімді болады. Көптеген мүсіндерде адам оң қолымен, кейде екі қолымен бірдей ыдыс немесе үлкен саптыаяқ ұстап тұрған күйінде, ал базбір мүсіндерде адамның беті немесе басы ғана бейнеленген.

Ақсүйек өкілдерінің мүсіндері жасалған. Олар, әдетте, қырынан немесе жалпағынан қаланған төрт бұрышты тас қорғандармен қоршалған бейіттердің басына қойылған. Мүсіндердің арқасы қоршауға, беті шығысқа қаратылып орнатылған. Мұндай ескерткіштер өлікке ас берілетін төбелердің басына да қойылған. Кейде бейіттің қоршауларынан шығысқа қарай кейде қатар-қатар тізілген тас бағана — балбалдар орнатылған, олардың арасында антропоморфты мүсіндерде бар. Тас мүсіндер тұрақты ико-

болады. VI-VIII ғасырлардағы Оңтүстік Қазақстанның ең ірі саяси-экономикалық аудандарының бірі Отырар қ. болды. Бұл қаланың және оның төңірегіндегі тұрғындардың тұрмысы шет аймақтарға елеулі ықпалын тигізді. Отырар қолөнершілері шығарған өнім Қаратаудың күнгейі мен теріскейіндегі, Сырдарияның орта, ағысы мен Арыс, аңғарындағы көптеген қалалардың базарларында сатылды. Отырар маңында, ақшалы сауданың өріс алғанын Отырартебенің өзінен және оның төңірегіндегі қалалардың ескі жұртынан (Мардан-Күйік, Құйрықтөбе) табылған заттар дәлелдеді. Жазба деректерде Сырдария бойындағы кейбір қалалар харажды дирхемнің екі түрімен: мусейябимен және хорезмимен төлегендігін дәлелдейтін мәліметтер бар. Қарахан әулетінің ақша шығару ісі Самани әулеті заманынан қалған мұраны пайдаланған. Бұрынғыша «қара дирхемдердің» барлық түрлері айналымда жүре берді, олардың ішінен неғұрлым ұзағырақ пайдаланылғаны гитрифи түріндегі «мыс тектес» ақшалар болды. Бұған қоса, базар нарқы зорлықпен енгізілген дирхемдердің жаңа түрлерімен толықтырылды. Егер XI ғасырдың басында жоғары сапалы

күміс дирхемдер айналымда жүрсе, содан кейін құрамындағы мыстың мөлшері 35%-ға дейін жететін теңгелер шығарылғаны белгілі. Күміс, ақша құю XI ғасырдың соңғы ширегіне дейін созылды. Шамамен XI ғасырдың орта кезінен бастап Қарахан мемлекетінің ақша жасайтын үйлерінің бір бөлігі біраз уақыт мыс пен қорғасынның қорытпасынан құйылған дирхемдер-де шығарып тұрған. XII-XIII ғасырларда олар мыстан жасалып, бетіне күміс жалатылды. «Күміс дағдарысының» пайда болуына Орта Азияда күміс қорының азайғандығы себепші болды.

XI ғасырдан XIII ғасырдың бас кезіне дейінгі аралықта қала өмірінің өркен жайған, тауар өндірісі өскен, сауда дамыған кезең болды. Өндірістің қаулап өсуі нарықты алмасу құралымен көптеп қамтамасыз етуді талап етті. Күміс қоры таза күміс теңгелердің пайда болуына мүмкіндік жасай алмады. Самани әулеті мен қарахан әулеті тұсында тауар орнына жүрген алтын динарлар енді айналым құралына кірді. Алтын, ақша айналымында тұтас теңгелер ғана емес, сонымен бірге олардың әр түрлі көлемдегі және салмақты бөлшектері де айналымға қосылды. Көптеген, ақша жасайтын үйлерде алтын динарлар шығарылды, олардың сапасы мен салмағында оқта-текте айырмашылық болды. Әйтсе-де олар бір мезгілде айналымда жүре берген. Бұған Орта Азия жерінен табылған, ақша қазынасы дәлел бола алады. Ұсақ бөлшек сауда үшін мезгіл-мезгіл мыс, ақша шығарылып тұрған.

Негізінен ертедегі және дамыған ортағасырлық мемлекеттер

кезінде феодалдық қатынастардың нығаюы, мемлекеттік бірлестіктердің пайда болуы, отырықшы егіншілік пен қалалардың өсуі, бірігіп, топтасуға бағытталған этникалық өзгерістердің күшеюі Орта Азия, Таяу Шығыс және Шығыс Еуропа халықтарымен экономикалық және мәдени байланыстар Қазақстан халықтары мен тайпаларының рухани мәдениетінің өсуіне ықпал етті.

Монументті сәулеттік құрылыстар пайда болып, исламның таралуына байланысты қалаларда мешіттер салынды. Сәулет және сән өнерінің ескерткіштері — Тараздағы Айшабибі және Қарахан мазарлары салынды. Көзе, әсіресе құйма көзе жасау ісінде жаңа белгілер (ыдыс-аяқ түрінде, сондай-ақ оның өрнектері мен бояу түсінде) — хромдау, жылтырату, әр түрлі өрнек түрлері (өсімдік бұтақтары, жапырақтары, нақышты араб жазулары, геом. пішіндер) және т.б. пайда болды. Бұл жергілікті көзе ерекшеліктерін сақтай отырып, оларды Мауераннахр, Хорезм көзелеріне жақындатты. Қыпшақ, оғыз, қарлұқ және ұйғыр тайпалары мен халықтары тілінің негізінде көне түркі руна жазуларын ығыстырып шығарған араб графикасындағы түркі жазулары қалыптасты. XI-XII ғасырдың әдеби ескерткіштерінің ба-сым көпшілігі түркі этносының (негізінен қыпшақ-оғыз, қарлұқ-ұйғыр топтары) жергілікті тілдерінің даму бағыты етек ала бастағанына қарамастан, жалпы түркілік, тайпааралық «түркі» тілінде жазылды. Орта Азия мен Қазақстанның көптеген ғалым, әдебиетші, ақындары араб тілінде жазды. Оңтүстік Қазақстан

мәдениетінің дамуына Отырардан (Фарабан) шыққан, мұсылман әлеміне белгілі ұлы философ және ғалым-энциклопедист Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми қызметі дәлел. Ол әлемдік мәдениет, әсіресе көне, араб, үнді-иран мәдениеті жетістіктерімен тығыз байланысты жергілікті мәдениет дәстүрлерімен тәрбиеленіп өсті. Әл-Фараби адамның ақыл-ойы мен болмысының диалектикасы бірлігін ашып берді; астрономия мен геодезия, архитектураның матем. негіздері, муз. мен эстет. теориялары бойынша зерттеулер жүргізіп, бірқатар әлеуметтік және логикалық трактаттар жазды. «Құтадғу білік» дастанының авторы Жүсіп Баласағұни (XI ғ.) түркі тайпаларының тілі, фольклоры және этнографиясына арналған белгілі «Диуани лұғат-түрік» шығармасының авторы Махмұт Қашқари, сондай-ақ, мәдени-тарихи және әлеум. тұрмыстық жайлардан мәлімет беретін «Диуани Хикмат» өлеңдер жинағының авторы Қожа Ахмет Ясауи әдебиет саласын еңбектерімен байытқан.

СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И КУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДНОСТЕЙ В VI-VIII вв.

Главой государства в Тюркском каганате считался каган (Хакан, хан). Он происходил из главного рода Ашина. Помимо этого рода, вторую ступень в иерархии занимал род Ашидэ, из которого происходили второй эшелон аристократии, которые не претендовали на верховную власть, но при этом из их числа выбирали советников кагана и других придворных. Вторым лицом в каганате являлся Ябгу (Джабгу), который имел ресурсы сопоставимые с ресурсами кагана, но при этом подчинялся ему. Ябгу обычно командовал правым крылом Тюркского каганата. В то время как каган командовал левым крылом каганата. Все племена Тюркского каганата входили в эти два крыла, которые назывались Толис (восточное, левое крыло) и Тардуш (западное, правое крыло). Позже в Западно-Тюркском каганате западное правое крыло называлось Нушиби, а восточное левое крыло называлось Дулу. Изначально Каганат был поделен на ряд улусов. Сначала их было 4, потом стало 8, по мере расширения Тюркского каганата. Во главе каганата стояли принцы дома Ашина с титулом Шад. Наследником кагана являлся принц из дома Ашина

с титулом Тегин. Обычно тегинем был младший брат кагана (по старшинству) или в случае его отсутствия сын самого старшего брата (племянник кагана). Чины младшего уровня получали люди различного происхождения, то есть принадлежность к правящему роду тут не требовалась. Но при этом эти должности зачастую были наследственными.

К данным чинам относились такие чины как эльтебер, тархан, тудун, тутук, еркин, чур (чура), беки и т.д. В основном такими титулами награждались как главы племен, которые потом становились родоплеменной наследственной аристократией, либо наместники каганов на определенных территориях или в каких-либо племенах. При росте статуса и численности племен, правитель племени мог получить титул выше уровнем. Простой народ назывался «кара будун». К народу апеллировали все каганы в своих надписях. Одним из главных достижений каганы считали то, что «каган смог хорошо вскормить народ» или сделать «голодный народ сытым, а бедный народ богатым».

Несмотря на то, что каган наследовал свою власть, существовал определенный ритуал возведения его на

престол. Кагана поднимали на кошме и 9 раз носили по кругу по направлению движения солнца. Обычно титул каган был пожизненным, но существовали случаи отречения от каганского престола.

Китайские источники характеризуют тюркские законы как простые, но эффективные. По всей видимости, законы тюрков никогда не кодифицировались и основывались на традиционных устных формах передачи знаний о законах. Было всего два вида наказания: смертная казнь (за государственную измену, убийство, мятеж и т.д.) и возмещение ущерба пострадавшей стороне.

Согласно мнению тюрков они основали Манги Ель (Вечное государство), которое существовало по «воле Тенгри». Главным символом тюрков являлась Волчица. Она с одной стороны считалась прародителем тюрков, с другой стороны ее голова венчала тюркский флаг. Элитные отряды тюркской конницы назывались «Бури» (Волки). Тюркский каганат имел имперскую идеологию, согласно которой во главе Каганата стояли Кок тюрки (небесные тюрки), им подчинялись различные кочевые племена, которых тюрки называли огузами (они же огуры). На нижней ступени иерархии стояли оседлые народы, которых называли татами. Таты обязаны были выплачивать дань кок тюркам. Из числа татов набирали кулов (рабов). Но данный вид «рабства» не подразумевал развитого рабского труда, как это было в развитых оседлых государствах. Кул в тюркском обществе считался больше домашней обслугой, чем рабом в традиционном понимании этого слова. Кулами часто называли каганы, подчиненные им племена или бежавшие от них племена (как было дело с аварами).

Как у большинства кочевых народов, все взрослые мужчины обязаны были участвовать в военных действиях. Юноша считался мужчиной, если он совершит определенный подвиг на войне или охоте и получит «мужское имя». Армия тюрков состояла из двух видов кавалерии: легкая стрелковая кавалерия, традиционная со времен Хунну использовалась для дистанционного боя, маневров, истощения и взятия в окружение вражеских войск. В то время как закованная в доспехи тяжелая кавалерия с длинными пиками использовалась для нанесения тяжелых ударов по вражеской армии с целью рассеивания врагов. Этот вид войск больше напоминал своим видом сарматов и парфян. Появление стремян во втором веке нашей эры в Индии привело к изменениям в военном деле. Тюрки усовершенствовали стремяна и распространили их из Азии (Индия, Китай и Алтай) в Европу, где их изначально заимствовали Византийцы. Но на момент

усовершенствования тюркских стремян, они помогли повысить эффективность и увеличить силу колющего и рубящего оружия кавалеристов.

Религия: тюрки исповедовали тенгрианство, религию в которой верховным богом считался Тенгри (отсюда казахское таныр – небо). Каган обычно считался правителем по воле Тенгри. Часто Тенгри называли Кок Тенгри. Считалось, что это единственный бог, то есть тюрки придерживались монотеизма. Как отмечал Ибн Фадлан, когда писал про тюрков X века: «если кого-нибудь из них постигает несправедливость или случится с ним что-либо неприятное, он поднимает свою голову к небу и говорит: «Бир тенгри», а это по-тюркски «[клянусь] богом единым», так как «бир» по-тюркски «один», а «тенгри» на языке тюрков – «бог»». Наиболее обоснованной является точка зрения, что культ Тенгри имел давнюю историю существования и его следы остались в названии неба на китайском языке («Тянь»).

Помимо Тенгри, существовала Умай. Некоторые возводят ее статус до статуса верховной богини, другие ученые считают, что Умай была покровительницей женщин и детей.

После расширения границ Тюркского каганата, среди населения Тюркского каганата распространились и другие религии. К примеру, один из тюркских каганов по имени Арслан-каган принял буддизм, приказал перевести некоторые буддийские сутры и воздвиг буддийский храм. Правда, данный процесс не коснулся остальной части элиты. Поданные в насмешку прозвали данного кагана Таспар-каган (каган с традиционной буддийской чашей для подаяний), а после смерти данного кагана, все буддисты были изгнаны из Тюркского каганата.

Экономика: тюрки на Алтае приобрели определенную специализацию, а именно плавиле железо и делали из них определенные изделия. Это помогло им в будущем вооружить свою армию более лучшим снаряжением, чем у соседних племен. Выйдя из Алтая, тюрки начали кочевать, как и подвластные им многочисленные кочевники Теле (огузы). В разных географических местах тюрки и подвластные им племена имели разный характер кочевания (в зависимости от климата, и рельефа местности). Тюрки жили большими патриархальными семьями. Эти семьи объединялись в рода. Рода объединялись в племена и каждая семья, род, племя имели свою территорию для кочевания. Рода и племена носили свои названия по именам реальных и мифических предков. Помимо чисто экономических и военных функций, род имел и социальные функции. Жены, становившиеся вдовами,

>>>

оставались в рамках своей большой семьи, рода и племени. Вдова по обычаям должна была выходить замуж за родственника мужа по своему желанию. Таким образом, она и ее дети оставались в роду. Основными видами животных были лошади и овцы. В некоторых районах также присутствовали верблюды.

Помимо традиционного кочевого дела, важную статью доходов кагана представляла собой дань из соседних государств. Особенно важной была дань шелком из Китая. Китай традиционно тратил большое количество денег и шелка для подарков тюркским каганам. Сама китайская историография не считала эти «щедрый подарок» данью, но по сути они являлись завуалированной данью.

Очень большую роль в Тюркском каганате играла международная торговля. Существовавший Великий Шелковый путь, позволял тюркским каганам зарабатывать на международной торговле, путем, как взимания таможенных пошлин, так и благодаря реализации собственной добычи купцам из разных стран. Одной из причин борьбы с эфталитами была борьба за контроль над определенными маршрутами великого Шелкового пути. А война с персами возникла из-за нежелания персов повышать объемы международной торговли между Тюркским каганатом и

европейскими странами. Фактически Тюркский каганат контролировал два участка Великого Шелкового Пути:

Первым маршрутом был Китай-Средняя Азия-Иран-Византия. Получив отказ от Ирана увеличивать объемы торговли, тюрки проложили путь из Средней Азии через Приаральские города и Хорезм, Нижнее Поволжье, Черное море и Крым напрямую в Византию. Для этого были завоеваны данные территории.

Включив в свой состав Согдийские города и оазисы восточного Туркестана, Тюркский каганат увеличил объем своей экономики. На территории Тюркского каганата функционировали китайские, византийские, иранские, согдийские и другие монеты, что свидетельствует о высоком уровне международной торговли.

Письменность.

В VIII веке на территории расселения тюркских племен появилась руническая письменность. Существует семь разновидностей данного письма в разных регионах:

1. Ленско-прибайкальский вариант
2. Енисейский (древнекыргызский) вариант
3. Орхонский классический (древнетюркский) вариант
4. Алтайский (западно-тюркский) вариант
5. Восточно-туркестанский вариант

6. Древнеуйгурский вариант

7. Восточно-европейский вариант (Булгарско-хазарско-печенежские варианты письма).

Алфавит классического периода (первая половина VIII века н. э.) в орхонской разновидности состоял из 38 букв (обозначающих 25-26 фонем) и словоразделительного знака. Более поздние варианты алфавита насчитывали более 50 графем. Направление письма горизонтальное, справа налево. Древнетюркское руническое письмо – буквенная (не слоговая) система. Данный вид графики происходил из согдийского письма с добавлением новых знаков для фиксации специфических тюркских звуков. Новые знаки происходили, как и из других алфавитов, так и из тюркских тамг.

Самыми известными надписями на древнетюркском алфавите являются надпись в честь Кюль-тегина, надпись Тоньюкука и надпись в честь Бильге-кагана. 25 ноября 1893 года письменность была дешифрована датским лингвистом Вильгельмом Томсеном. Копия надписи Кюль-тегина сегодня находится в Астане, в главном здании Евразийского Национального Университета.

Тюркские народы VI-VIII вв. во многом сохранили тот же характер социально-экономических отношений,

что был и в эпоху Тюркского каганата. Многие тюркские рода и племена продолжали кочевать, но некоторые тюркские народности (к примеру, карлуки, часть огузов, ушедших на юг) из-за военной экспансии меняли свой характер хозяйственной деятельности. Поэтому в этот период очень активно проходил процесс перехода с кочевого хозяйства на полукочевой быт или вообще на оседлость. При этом сохранился характер отношений с купцами из разных стран. Великий Шелковый Путь продолжал свое развитие, и даже при отсутствии сильной центральной власти в большом регионе купцы беспрепятственно могли не опасаясь ничего пересечь Великий Шелковый путь с Запада на Восток и обратно. Причем даже войны не мешали его функционированию. В русских летописях зафиксирован эпизод, когда в самый разгар битвы купцы без препятствий пересекли территорию, где происходило боевое столкновение. Помимо оседания происходил процесс приобщения к мировой цивилизации и процесс проникновения других культур и религий на территорию расселения тюркских народностей. К сожалению, из-за недостатка первоисточников по данному периоду среди исследователей нет четкого понимания социально-экономических отношений среди кимаков и кыпчаков (судя по всему, они мало отличались от казахов XVI-XVII

в этом плане), но при этом хорошо описаны культура и социально-экономические отношения их южных соседей (карлуки, огузы, караханиды и т.д.).

Большая часть тюркских народов на территории Казахстана подверглась частичной исламизации. Если тюркешки отказались в свое время принять ислам, то другие тюркские народы поменяли свою точку зрения из-за ряда факторов. С одной стороны, завоевания тюркских народностей поставили под их управления массы исламского населения. Здесь общность религии могла стать дополнительным фактором легитимации власти для правящих элит, а также принятие ислама могло снизить внутреннее сопротивление власти тюрков. С другой стороны, приобщение к исламу, позволяло власти усилить централизацию государства и снизить силу родоплеменной знати. Если для родоплеменной знати хан был первым среди равных, то в исламском государстве, власть хана была более сильной.

Помимо ислама в данном регионе присутствовали такие религии как буддизм, манихейство, христианство, зороастризм.

Основателем Буддизма был Гаутама Шакьямуни, из индийского племени шакьев. По мнению многих ученых, индийское племя шакьев происходило от саков, проживавших на территории Казахстана и Средней Азии. Буддизм доминировал в данном регионе еще до прихода ислама, что было заметно по истории тюркского каганата. К недавним находкам, свидетельствующим о распространении буддизма на данной территории, можно отнести подземный буддийский монастырь, обнаруженный неподалеку от развалин Сайрама.

Зороастризм был менее распространен на территории Казахстана в средних веках. Связано это было с тем, что ее основными носителями были этнические персы, которые во многих случаях не являлись союзниками тюркам. Но после падения Сасанидского Ирана, многие Зороастрийцы переселились на Восток, в Индию и среднюю Азию, в том числе и на юге Казахстана. Остатки культовых сооружений (храмы огня, алтари и кладбища) зороастрийцев были обнаружены в некоторых городах Южного Казахстана.

Основателем манихейства был «учитель Света» Мани, который соединил в своей религии учения христиан, буддистов и зороастрийцев. Также как и у буддизма, основными распространителями Манихейства были согдийцы и согдийские купцы. Центр распространения Манихейства находился в городе Тараз. Были попытки обратить в манихейскую веру тюрков Западно-Тюркского каганата. В итоге манихейцы смогли обратить в веру Уйгурского кагана Бегю в 762-763 годах, после чего манихейство стало государственной религией Уйгурского каганата.

Христианство среди тюркских народностей начало распространяться также раньше, чем ислам. Одно из христианских течений под названием «несторинство», стало проникать в данный регион. Связано это было с очередным расколом Христианской церкви в Византии, когда священник Несторий выдвинул идею о том, что Марию Богородицу надо называть Христородицей (в этом аспекте Несторианство было близко исламу, считающему, что Иисус (Иса в мусульманском каноне) это пророк, а не «сын Божий»). В

итоге он и его приверженцы были изгнаны из Византии. А так как среди его приверженцев было много сирийских купцов, они смогли распространить несторинство по маршруту Великого Шелкового пути на Восток. В итоге, христианская община возникла в Тюркском Каганате, где была известна под названием «Уч ыдук» («святая троица»). Некий правитель тюрков (видимо правитель карлуков) принял несторинство в эпоху патриарха Тимофея (780-819). Во многих городах южного Казахстана появились христианские общины и церкви.

Ислам стал распространяться в регионе в начале VIII века, когда серия арабских походов поставила под контроль исламского халифа города Средней Азии и части Южного Казахстана. При этом арабская экспансия встретила сопротивление со стороны тюркешей и согдийцев. Спустя некоторое время в 751 году произошла Атлахская битва, в результате которой арабы победили. Это привело к тому, что многие тюркские народности стали принимать ислам. Распространению ислама способствовала династия саманидов, которая завоевала некоторые города Южного Казахстана и Семиречья. При них центром распространения ислама стал город Испиджаб (Сайрам). В первой половине X века некоторые караханидские (карлукские) ханы приняли ислам, а в 960 году ислам стал официальной государственной религией Караханидского государства. Огузы чуть позже также приняли ислам. Из их среды выделились огузы-сельджуки, которые стали править на мусульманском востоке.

Ссылки:

1. Кляшторный С.Г. Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург. 2005. С. 75-76.
2. Кляшторный С.Г. Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург. 2005. С. 76.
3. Кляшторный С.Г. Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург. 2005. С. 78.
4. Кляшторный С.Г. Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург. 2005. С. 80.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 25.
6. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 483.
7. Кляшторный С.Г. Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург. 2005. С. 83.
8. Кляшторный С.Г. Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург. 2005. С. 84.
9. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 35.
10. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 37.
11. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 44.
12. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 50.
13. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 52.
14. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 485.
15. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 53.
16. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 56.
17. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 116-117.
18. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 118-119.
19. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 124-125.
20. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 126-127.
21. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 235-236.
22. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 294.
23. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 394.

24. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Том 1. Алматы. Атамур. 2010. С. 303.

25. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Москва. 1950. Том 1.

26. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 326.

27. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 327.

28. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 332.

29. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 395.

30. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 185.

31. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 190-191.

32. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 200-201.

33. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 209-210.

34. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 209-211.

35. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 214-215.

36. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 300-313.

37. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 2002. С. 347-349.

38. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования. Новосибирск. Наука. 1989. С. 41

39. Насилов Д.М. Карлуки у Махмуда Кашгарского// Тюркологический сборник. 2009-2010: Тюркские народы Евразии в древности и средневековье. Восточная литература. Москва. С. 249.

40. Насилов Д.М. Пять языков у Махмуда Кашгарского// Тюркологический сборник. 2011-2012. Политическая и этнокультурная история тюркских народов и государств. Восточная литература. Москва. С. 307.

41. <http://odnapl1yazyk.narod.ru/yagma.htm>

42. <http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm>

43. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии.

Тексты и исследования. Новосибирск. Наука. 1989. С. 41.

44. Извлечение из сочинения Гардизи «Зайнал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894 гг.» // Академик В. В. Бартольд. Сочинения, Том VIII. Работы по источниковедению. М. Наука. 1973. С. 42-43.

45. Hammer I. Sur les origines russes St.-Petersbourg, 1825. С. 190

46. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Серия: Исторические исследования Санкт-Петербург Филологический факультет СПбГУ 2005. 346 с.

47. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Том 1. Алматы. Атамур. 2010. С. 307.

48. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Том 1. Алматы. Атамур. 2010. С. 307.

49. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Том 1. Алматы. Атамур. 2010. С. 308.

50. Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Москва. София. 2006. С. 147.

51. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Том 1. Алматы. Атамур. 2010. С. 309.

52. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Том 1. Алматы. Атамур. 2010. С. 310.

53. Атамонов М.И. История Хазар. Москва. 1962. С. 416.

54. Кляшторный С.Г. Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург. 2005. С. 86.

55. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Том 1. Алматы. Атамур. 2010. С. 316-318.

56. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Том 1. Алматы. Атамур. 2010. С. 320.

ҚОЙШЫҒАРА САЛҒАРАҰЛЫ: «XXI ҒАСЫР – ТҮРІКТІҢ ҒАСЫРЫ БОЛАДЫ»

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Қойшығара Салғараұлымен болған келелі әңгіме

– Қойшығара аға, әңгімемізді өзіңіз зерттеп-зерделеп жүрген көшпелілердің көне тарихынан бастасақ... Мысалы, «түбі бір түркінің ұрпақтарымыз» деген даусымыз неге әлемдік дәрежеде жарқын-жарқын естілмей жатыр?

– Қазіргі тарих еуропалық таным-түсінікпен жазылған. Біздің ғана емес, әлемдік тарих солай. Сондықтан еуропалық таным-түсінікке келетіндердің бәрі «мәдениетті», «өркениетті» халықтар да, ал келмейтіндердің бәрін өркениеті мен мәдениетінің жоғары деңгейде екеніне қарамастан, «жабайы», «тағы» деген.

Бұл ұғым жазу-сызуға қолы ерте жеткен елдердің қалдырып кеткен жазба мұраларының негізінде қалыптасты. Соған сүйене отырып, жалпы адамзат тарихын «тарихқа дейінгі кезең» және «тарихтан кейінгі кезең» деп екіге бөлді. «Тарихқа дейінгі» дегені – христианша жыл санауға дейінгі VIII ғасырға дейін. Ал «тарихтан кейінгі» дегені – содан бергі уақыттар. Енді осы христиан эрасына дейінгі VIII ғасырдан II ғасырға дейінгі аралықтағы VI ғасырды «уақыт осі» деп атайды. Бұл –

бүкіл таным-түсінік кеңейіп, байырғы дін атаулының басы басталып, жұрттың ой-санасы өсіп, жазу-сызудың дами бастаған тұсы. Ал одан арғы жақтың дерегі аз, дау-дамайы көп.

Тарихты осылай кезеңге бөлуден «тарихи халықтар» және «тарихи емес халықтар» деген шықты. Кейін бұл атаулар «отырықшы», «көшпелі» дегенмен алмастырылды. Бірақ, терминдер өзгергенмен, оның мән-мағынасы сол күйінде қалды. Бәрібір сол отырықшылар «өркениетті жасаушы мәдениетті халықтар» да, көшпелілер малдың соңынан еріп, қайда шөптің соңысы, судың тұнығы бар деп жүрген дала кезбелері болып есептелінді.

Сол ұғым қаймағын бұзбай, кешегі XX ғасырға да жетті. Өзінің саналы ғұмырын көшпелі халықтардың тарихын жазуға арнаған орыстың белгілі тарихшысы Лев Гумилев «Қытайдағы хундар» деген кітабында: «XIX ғасыр бізге «адамзат өркениетін отырықшы елдер жасады, ал Орталық Азияны жабайылық пен тағылықтың тұманы қоршап тұрды» деген тұжырымдаманы мұраға қалдырды. Бұл тұжырымдаманың зияндылығы оның қателігінде ғана емес, оны түзеуге, сынауға болмайтын

ғылымжетістігіретіндеұсынылуында еді», – деп атап көрсетті. Түрік тектес көшпелі халықтарға деген осындай сыңаржақ көзқарас олардың тарихын зерттеттірмеді. Сондықтан да біз көшпелі халықтар туралы қазір бірдеңе білетін болсақ, онымыз – тек сол баяғы «жазу-сызуға төселген елдермен» аралас-құраласқа түскен кездегі солардың атаулары ғана. Ең ғажабы, адамзат баласы жазбаларының тарихын зерттеген белгілі тіл маманы Д.Дрингер деген кісі өзінің «Алфавит» деген кітабында шумерлердің жазуын «жалғамалы тілді жазу», яғни агглютинативтік тіл дейді. Сөйте тұрып, дүние жүзінде сондай жалғамалы тілді халықтардың барын біле отырып, солардың тілімен салыстырып, тегін анықтаудың орнына «бұл үнді-еуропалық тіл

емес» деп, ары қарай зерттемей кеткен. Міне, бүкіл көшпелілердің тарихына, мәдениетіне, тіліне деген көзқарас осындай болған.

– **Енді әріге бармай-ақ, өзіміздің түрікке келсек, қандай деректерге сүйенсек болады?**

– Көне тарихымыз кешегі қытайдың Вэй (Вэй) империясының елшісі Түрік хандығының орталығына келген кезінен басталады. Демек, түрік халқы – бүгінгі әлем және кешегі Кеңес тарихшыларының, өзіміздің қазақ тарихшыларының тұжырымы бойынша, VI ғасырда Алтайда пайда болған жас халық. Ал осы халықтың арғы ата-бабалары кім болды? VI ғасырда қағанат құрған түріктер көктен түсті ме, жерден шықты ма?

Қайдан келді? Қандай кезеңдерді бастан кешіріп, қандай соқтықпалы соқпақты жолдан өтті?... Ол туралы бір ауыз сөз тағы да жоқ. Оны іздеймін деген талап та болмай тұр. Біздің түріктер жөніндегі қазіргі дереккөзіміз Орхон-Енисей жазбаларындағы, Қытайдың жылнамаларындағы, әулеттік шежірелеріндегі деректермен шектеледі. Шын мәнінде, біз – сол VI ғасырға дейін Шығыс пен Қара теңіз аралығындағы жерді жаулап алған Түрік қағанаты деген үлкен империяның халқымыз. Шегіртке емеспіз ғой, бір жылда пайда болған! Құрылыс емеспіз ғой, бір жылда салынған!

Қазіргі Қазақстан тарихын қарасаң, біз өзіміздің түрік тектес екенімізді мойындаймыз. Бірақ тарихымызды Түрік қағанатының

>>>

өзі де емес, соның кейін Батыс Түрік қағанаты мен Шығыс Түрік қағанаты болып бөлінген кезінен, яғни Батыс Түрік қағанатының тарихынан бастап жүрміз. Өйткені, біздің қазақ хандығының құрамындағы Үйсін, Қаңлы сияқты тайпаларымыздың бәрі сол Түрік қағанатының құрамында болған. Бұл – бір. Екіншіден, Шығыс хан шапқыншылығына дейін Шығыс мәдениеті жоғары болды. Әл-Фарабилер шықты бізден. Ол кезде бүкіл әлем бойынша Махмұт Қашқаридай энциклопедиялық деңгейдегі сөздік жасаған адам болған жоқ.

Мемлекеттің құрылуын, оны басқару жөніндегі айла-тәсілдерді айтқан, елдік мүддені көздеп, келешекті ойлаған Жүсіп Баласағұнның дидактикалық поэмасындай ұлы шығармалар жазылмаған. Бұлар да көктен түскен жоқ. Бұл сонау есте жоқ ескі заманнан, Шумерлердің гимндерінің, Гомердің «Илиадасы» мен «Одиссейінің», үнді ведасының, «Махабхаратасының», Фирдоусидің «Шахнамасының» үзілмей келе жатқан дәстүрлі жалғасы болатын. Бұл ұлы мұраларды жасаушылардың да түрік тектес халықтардың өкілдері екені қазір анықтала бастады.

– «Қазақ зиялыларының ең соңғы тұяғы «Алаш» арыстары болатын» деген кесімді пікірге де келелі ой қосатын шығарсыз?

– Ол былай, балам... Менің «Елдік негіздері» деген бір кітапшам бар. Соның ішінде «қазақта зиялы жоқ» деген пікірім жазылған. Біз алдымен «зиялы» деген сөзді түсінуіміз керек. Бір нәрсенің мәнін білмей айта беру еш нәтиже бермейді. Тәуелсіздік алғалы отандық БАҚ-та «Қазақта зиялы бар ма, жоқ па?» деген пікірталас бірнеше рет ұйымдастырылды. Зиялыны біреуі «жоқ» дейді, екіншісі «бар» дейді. Сонымен тарқасады. Есі түзу адам бар нәрсені «бар ма?» деп сұрамайды. Демек, сұрақтың қойылуының өзі-ақ біраз жайды аңғартса керек. Бұл сұраққа жауап беру үшін алдымен «Зиялы де-

ген кім?», «Кімді зиялы дейміз?» дегенге жауап беру керек. «Зия» – арабшадан аударғанда, «жарық» деген сөз. Ал зиялы – жарықты, сәулелі дегенді білдіреді. Негізінен төңірегіне өзінің кісілігімен, мінез-құлқымен, болмысымен сәулесін түсіретін адамды айтады. Ал бізде осындай адам бар ма?!

Бізде зиялыны орыстың интеллигенция сөзімен салыстырады. «Интеллигенция» – оқыған, әр нәрседен хабары бар, бойын таза ұстап жүретін білімді адам. Бұған қарағанда, қазақтың бәрі зиялы. Өйткені, қазақта орта, жоғары білім алмағандар жоққа тән. Қазақ ұғымында зиялының мәні бұдан бөлек. Менің түсінігімде, ұлт зиялысы дегеніміз – сол өзі шыққан ұлттың бар жақсы қасиетін бойына сіңірген, кісілік парасаты биік, халқының мүддесін жеке басының мүддесінен жоғары қойып, саналы ғұмырын соған қалтқысыз қызмет етуге арнаған, ұлттық дамудың мүддесін көздейтін әлеуметтік мұраттарды алға шығарып, қолдап-қорғап отыратын, осы жолда кездескен қиындыққа қаймықпай қарсы тұрып, қажет болса, мақсатты ісінің жолында күресіп, құрбандыққа бара алатын рухы биік, ары таза қайраткер адам. Олар бір емес, бірнешеу болса, ол – зиялылар қауымы. Ал осындайлар жоқ болса, мың жерден «бар» деп шырылдасаң да, ол – жоқ!

– Біз қазір теледидардан кәрістің қазақшаға аударылған тарихи сериалдарын көріп жүрміз. Ал ондай деңгейдегі сценарийді неге өзіміз жазбасқа? Әлде ағайындар «мына киноның ішінде неге біздің рудың батыры жоқ?» деп шулай ма?

– Қазір кітап бұрынғыдай оқылмайды, шырағым! Ал киноны қазіргі 17 миллион халықтың кемінде жартысы көреді. Егер жақсы дүние болса, сол 17 миллионыңның бәрі дерлік көріп шығуы ғажап емес. Ленин «Барлық өнердің ішіндегі бізге ең маңыздысы – кино» дегенді бекер айтпаған. Демек, идеологияда

кинодан артық ықпалды өнер жоқ. Сенің айтып отырған ойың менің де көкірегімді тілген. Корейдің Жумонгынан артық болмаса, бір де кем емес түріктің тамаша тұлғалары жетіп артылады. Солар туралы дені дұрыс бір фильм шығара алмағанымыз менің де жаныма батып, намысыма тиген.

Содан осы кемістіктің орны тола ма деген мақсатпен Мүде хан туралы 15 бөлімді телехикая сценарийін жазып шықтым. Жазып болғаннан кейін «Қазақфильмге» тапсырдым. Жақсы қабылдады. «Түсіреміз» деді. Бірақ түсірілмеді. Кейін «Қазақстан» телеарнасымен бірігіп түсірмек болып еді, оның да сәті түспеді. Бұл фильмнің жаңағы сен айтқан руыңа еш қатысы жоқ. Бұл – түрік тектес халықтардың бәріне ортақ фильм.

– Айтыңызшы, біз рухани қазынаға келгенде салдыр-салақтау емеспіз бе?

– Бізде «мемлекеттік бағдарлама» дегендерің әбден сәнге айналып кеткен. Жылына бәленбайын ойлап табады. Соның ішінде жалғыз орындалған бағдарлама – «Мәдени мұра» ғана. Алғашқы жылдарын айтып отырмын. Сол кезде шынымен де керемет дүниелер жиналды. Бірақ сол дүниелерді зерттеп, игілікке асыру жағы кемшіндеу болып тұр. Ең өкініштісі, сол жиналған мұралар негізінде біреу бір тақырыпты алып зерттеп, сол туралы жаңалық ашса, ол ескерілмейді. Оқулыққа енбейді, ғылыми айналымға түспейді.

Қазір «адамзат өркениетінің ошағына алғашқы от тамызған – түріктер» деуге толық негіз бар. Оған генетика ғылымының соңғы жетістігі – ДНК зерттеулерінің қорытындысы толық мүмкіндік беріп отыр. Енді сол ДНК деректерін тарих деректерімен негіздеп, түріктердің шынайы тарихын жасайтын заман туды. АҚШ-тың Калифорния университетінің Алан Уилсон бастаған ғалымдары мен Ресейдің Вавилов атындағы Генетика институтының Илья Захаров бастаған ғалымдары Америка үндістерінің түрік екенін, оның 30-40 мың жылдық

тарихы бар екенін дәлелдеп, ғылымды мойындатса, Гарвард университетінің профессоры Анатолий Клесов Атлант мұхитына дейінгі Еуразия кеңістігі есте жоқ ескі замандардан бері тек түрік тектес халықтардың мекені болғанын дәлелдеп берді.

– Түріктердің ежелгі халық екенін тілші ғалымдар көне сөздер арқылы да ертеден бері дәлелдеп келеді. Бірақ бұған ғылым онша құлақ аспай келе жатқан жоқ па?

– Дұрыс айтасың! Мысалы, түріктер ерте заманда «мекен» деген сөзді «ұя» және «ан» деген сөздер арқылы берген. Осының «ұясын» отырықшыларға, «ан» дегенін көшпелілерге арнап айтқан. Бүгінгі дүниежүзі халықтары мемлекеті атауының «ия» жұрнағы – түріктің осы «ұясы». Түркия – түріктің мекені, Болгария – болгардың мекені, т.б. дегендей. Ал Тұран – тұрдың мекені, Қазан – қаздың мекені, Албан – таулықтар мекені, Суан – сулықтар мекені, Британ – бриттар мекені және т. б.

Меніңше, ХХІ ғасыр – түріктің ғасыры болады. Ағылшынныңда, германдардыңда, Балтық бойындағы, скандинавия елдерінің де – бәрінің түрік екендігін мен емес, түрік тектес халықтардың өкілдері емес, Еуропа зерттеушілерінің өздері айтып отыр. Қазіргі орыстар жайлаған жерлердің ежелгі түрік жерлері екені де нақты атап тұрып көрсетілген. Өзінің тегін жасырған тексіздік кімнің кім екенін білдірмей келді ғой. Біз жаттанды стандарттан құтылып, Үкімет саясатының бетін бері бұрып, арнайы маман даярласақ қана осының бәрін жарыққа шығара аламыз. Мен саған қазір жай шолу жасап қана айтып отырмын. Түріктің шынайы тарихы енді жазылады.

– Әңгімеңізге рахмет!

Еркеғали БЕЙСЕНОВ

БІРІНШІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХИ ЖЕЛІЛІК ЖУРНАЛ

№3 (03) 2017

NDH DIGEST

ПЕРВЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ СЕТЕВОЙ ЖУРНАЛ